

Kamran İmanov

Don bəzəyər də, ifşa edər də
(*Servantes*)

**Qədim mətnlər və klassik mənbələr
erməniçilik saxtakarlıqlarını və
uydurmalarını ifşa edir
və ya
əzəli Azərbaycan-Türk torpaqları
olan Zəngəzur həqiqətləri**

Bakı – 2023

Kamran İmanov,

Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin
İdarə Heyətinin sədri.

**Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik
saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya əzəli
Azərbaycan-Türk torpaqları olan Zəngəzur həqiqətləri.
Bakı, 2023**

Bu kitab Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri Kamran İmanovun 20 aprel 2023-cü il tarixində “Heydər Əliyev ili” çərçivəsində 23 aprel – “Ümumdünya Kitab və Müəlliflik Hüququ Günü” münasibətilə Əqli Mülkiyyət Agentliyinin təşkilatçılığı ilə keçirilən **“Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya əzəli Azərbaycan-Türk torpaqları olan Zəngəzur həqiqətləri”** mövzusunda konfransda etdiyi giriş sözü və prezentasiyası əsasında hazırlanmışdır.

**© Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi,
2023**

Mündəricat

Giriş sözü	5
I. Zəngəzur: Qısa tarixi-coğrafi arayış	23
II. Bisütun kitabəsində “Armina” adı haqqında	33
III. Zəngəzura hay-erməni iddiaları	59
IV. Sangibutu / Sanqibutu və Sanqi: vilayət və sakinləri	83

Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya əzəli Azərbaycan-Türk torpaqları olan Zəngəzur həqiqətləri

Giriş sözü

Hörmətli dostlar, xanımlar və cənablar!

Aprelin sonu ənənəvi olaraq, Kitab, müəlliflik hüququ və əqli mülkiyyətə (ƏM) aid əlamətdar günlərdir: 23 aprel UNESCO-nun «Ümumdünya kitab və müəlliflik hüququ günüdür» (Azərbaycanda bu tarix 1997-ci ildən başlayaraq, 26-cı ildir ki, qeyd olunur) və 26 aprel ÜƏMT-nin «Beynəlxalq əqli mülkiyyət günüdür» (Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi 2001-ci ildən başlayaraq, 22 ildir ki, qeyd edir). Həmin günlərdə keçirilən müxtəlif növ tədbirlər, görüşlər, dəyirmi masalar, konfrans və simpoziumların əsas məqsədi əqli mülkiyyət, müəllif-hüquq mədəniyyətinin formalaşdırmasına dəstək verməkdən, biliklər cəmiyyətində əqli mülkiyyətin kreativlik və yenilikçilik amillərinin stimullaşdırılmasında əvəzedilməz əhəmiyyətini qabarıq göstərməkdən ibarətdir.

Builki tədbirlərimiz dövlətimizin memarı Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunur.

Tarixin hökmü tarixi şəxsiyyətlərin çətinliklər və problemlər barədə izahını yox, çətinliklər və problemlər üzərində qələbəsini tanıyır. Bu qələbəni biz bu gün yeniləşən və qüdrətlənən Azərbaycanda, ölkəmizin nüfuzunun artmasında görürük, dövlət başçısı cənab İlham Əli-

yevin son 20 ildə düşünölmüş və müasirləşdirilmiş davamçılıq siyasətinin nailiyyətlərində, yaradıcılıqla keçirilən varislik xəttində görürük, Azərbaycan xalqının cənab Prezidentə olan dərin ehtiram və sevgi duyğularında görürük. Rəhbər şəxsə bu münasibəti məşhur kəlamın dili ilə ifadə etsək: «İnsanlar üzərində əsl hakimiyyət yalnız onlara xidmət etməklə əldə olunur».

Müdrük Azərbaycan xalqı öz gələcəyinə böyük ilham və inamla baxır və gələcəyə aparan yol bacarıqlı əllərdədir, dövlətin taleyinin çiyinləri üzərində olmasını dərk edən məsuliyyətli rəhbərdədir, riskləri və təhlükələri mü-kəmməl qiymətləndirə bilən, onların qarşısında qalib çıxmaqla, hamımızı müzəffər-millət və qalib-xalq səviyyəsinə gətirən cənab İlham Əliyevdədir.

Bugünkü reallıqlar Ulu öndərin qələbəsidir, xilaskarlıq missiyasından şanlı zəfər yolundadır, onun fikir və düşüncələrinin cəmiyyətimizin ən dəyərli əqli mülkiyyətinə, ictimai rəy və varidatına çevrilməsidir.

Hörmətli dostlar!

Kapitulyasiya aktını imzalayan Armeniya rəhbərləri və separatçı qalıqları hal-hazırda ağa axtarışındadır, “gah nala vurur, gah mıxa”. Odur ki, 18 mart 2023-cü ildə dövlət başçımız İlham Əliyevin müraciətindəki fikirləri xatırladıram: “Ermənistanın 29 min kv.km ərazidə rahat yaşaması üçün bir şərt var – bizim şərtlərimizi qəbul etməlidir, rəsmən Qarabağı Azərbaycan ərazisi kimi tanımalıdır, bizimlə sülh müqaviləsi imzalamalıdır, bizim şərtlərə əsasən delimitasiya işlərini aparmalıdır. Ancaq o təqdirdə onlar 29 min kv.km ərazidə, hansı ki, indi onlar ancaq bunu istəyirlər, rahat yaşaya bilərlər. Əgər Ermənistan bizim ərazi bütövlüyümüzü tanımasa, biz də onların ərazi bütövlüyünü tanımayacağıq. Bunun nəticəsi nə olacaq, bu-

nu Ermənistan və onun arxasında duran riyakar ölkələr yaxşı bilməlidirlər. Yaxşı bilməlidirlər ki, bizə qarşı heç bir çirkin plan həyata keçməyəcək. Bizim həm gücümüz var, həm dostlarımız var, dünyada güclü mövqelərimiz var və güclü iradəmiz var...”.

Aprelin 18-də isə Salyan şəhərində AzTV-ə verdiyi müsahibədə isə demişdir: “...onlar [separatçılar] ya bizim sözümlə oturub duracaqlar, ya da ki, oradan rədd olacaqlar”.

Sözləri və hərəkətləri fariseyliklə dolu erməni siyasətçilərə bu xəbərdarlıq məlumatı yaddaşlarında həkk etmək heç də artıq olmaz.

Dostlar!

Yaxın keçmişə müraciət etsək, görürük ki, riyakarlıq və ikiüzlülük, uydurma və saxtakarlıq hay-erməni siyasətinin aparıcı ana xətti olub.

Haylara məxsus olmayan armen / erməni etnonimini və Arminiya (Ermənistan) adlı qədim toponimini mənim-səyərək, hay-erməni tarixşünaslığı Türkmənçay müqaviləsinin (1828) bağlanmasından sonra Şərqi və Qərbi Armeniya, hətta uydurma “böyük Armeniya” mövcudluğuna dair tezisləri fəal şəkildə gündəmə gətirməyə başladı. **Çar Rusiyasının 1827-ci ildə işğal və Qacar İranın ruslara güzəşt** etdiyi İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının torpaqları “Şərqi Armeniya” ərazisi elan olundu, hal bu ki, müqavilənin 16 maddəsindən heç birində bu toponim barədə təkləmə belə qeyd olunmamışdı.

İrəvan xanlığının torpaqlarında çar Rusiyası tərəfindən yaradılan və süni şəkildə şişirdilən yersiz hay-erməni ərazi iştahası Naxçıvan qəzasının Qarabağ, Zəngəzur torpaqlarına da iddialara təkan vermiş oldu. Hətta, bolşevik obrazına girmiş ikiüzlü erməni milliyyətçiliyi və daşnak

terroru sonralar bu torpaqların bir qisminin qopartmasına gətirib çıxardı.

1918-ci ildə V.Lenin Naxçıvanın və Zəngəzurun daşnaklara verilməsi haqqında dekret imzaladı, yalnız N.Nərimanovun sovet rəhbərlərinə ünvanlandığı sərt tələbləri, bu torpaqlarda yaşayan əhalinin şiddətli etirazları və Türkiyənin qəti mövqeyi 1921-ci ildə Türkiyə və Sovet Rusiyası arasında yaradılmış Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın protektoratı altına verilməsi haqqında müqavilə ilə nəticələndi. Erməni iddialarının könlünü almaq üçün isə əvvəlcə Zəngəzur qəzası, 1922-ci ildə isə Göycə (Şərur-Dərələyəz) Azərbaycandan qoparılıb Ermənistanı verildi. Bu azmış kimi, bir də 1923-cü ildə Azərbaycan ərazisində Dağlıq-Qarabağ Muxtar vilayəti yaradıldı.

Nədir Şərqi Armeniya?

Uydurma “Şərqi Armeniya” torpaqsız Sovet Armaniyanının məhz bu yolla Azərbaycan əraziləri hesabına yaradılmasıdır. “Şərqi Ermənistan” mifi isə sırf Azərbaycan torpaqlarını nəzərdə tuturdu və elə bu torpaqlarda da Ermənistan dövlətçiliyi quruldu.

Əvvəlcə “Şərqi Armaniyanın” çar Rusiyasına birləşməsi adı altında Azərbaycan ərazilərində yaradılmış bu milli erməni yuvası mahiyyətə ərazilərin hərbi işğalı ilə nəticələnən təcavüzkarlıq, Sovet dövründə isə sülh yolu ilə ermənilərin ərazi iddialarını təmin edən güzəşt olmuşdur. Uydurma “parçalanmış erməni torpaqları” tarixi İkinci Dünya müharibəsindən sonra aktuallaşdı, çünki, Sovet Rusiyasının Ərdahanı və Qarsı Türkiyəyə qaytarılmasını nəzərdə tutan və 1921-ci ildə imzalanan Türk-Sovet müqaviləsinə yenidən baxılmasını planlaşdıran Stalinin niyyətlərinə uyğun idi. Şükür, Stalinin niyyəti baş tutmadı, ancaq mövcud

olmayan “Şərqi Armeniya” çərçivəsində tarixi Azərbaycan əraziləri haylar tərəfindən erməniləşdirildi, bu azmış kimi Sovet tarixi elminin dəstəyi ilə erməni tarixşünaslığı hayların bu torpaqlardakı qədimliliyinə dair yalan və uydurmaları tirajlamağa başladı. Bunun üçün qondarma hay-erməni çar sülalələri uyduruldu, “Şərqi Armeniyanın” Rusiyaya xəyali birləşməsi aspektində Kürəkçay müqaviləsinin əsasnamələri təhrif olunmağa başlandı, Qafqaz Albaniyasının tarixi, bu torpaqların əzeli sakinləri olan Azərbaycan türklərinin maddi və qeyri maddi mədəni irsi, ümumiyyətlə hay-ermənilərin bu ərazilərdə avtohtonluğunu “sübut” edə biləcək hər bir şey saxtalaşdırılaraq mənimsənilməyə məruz qaldı.

Bu gün də hay-erməni uydurma qədimliliyi və işğal üçün hədəfdə olan ərazilər üçün “əzabkeş erməni xalqının” nostalji hissləri davamlı olaraq müasir uydurma sevdalı erməniçiliyin təcavüzkar və riyakar izini sürdürür. Heç də təsadüf deyil ki, XVI-XVII əsrlərə dair **erməni xalqının tarixi adı altında Azərbaycanın Qarabağ, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və Zəngəzur diyarlarının tarixi təsvir olunur.** XV əsrdə patriarx taxtının Eçmiədzinə köçürülməsindən sonra (Eçmiədzində patriarxat yeparxiasız fəaliyyət göstərirdi, çün ki yeparxiya Kiçik Asiyada qalmışdı) ermənilər bu dövrü lovğalanaraq erməni tarixinin “Eçmiədzin dövrü” adlandırdılar.

Bundan başqa onlar müxtəlif siyasi və elmi dairələrdə belə bir fikir yaymağa başladı ki, “Qərbi Ermənistan” hələ də Türkiyənin tərkibində qalıb.

Ümumiyyətlə, erməniçilik sayca neçə Armeniya adlı toponim işlədir?

Armenistlərin yazı ənənəsini qoyan “erməni tarixinin atası” M.Xorenski V və ya VII əsrlərdə, bəlkə də XIV əsr-

də (əslində müəlliflik və yazı tarixi sual altında qalır) yazdığı “Патмутюн Хайоц” (“Hayların tarixi”), “İncili” təftiş, “Xalqlar cədvəli”nə Hayk, Armenak və s. fantomları daxil edərək, hay etnosunun Sakalara, Qəmərliyə qohumluğunu çatdıraraq, hətta Torqom (Toqarma) əcdadlarına (türk soy-kökü) çevirərək, **5 Armeniya** (1-4 və yunan) iddiasını irəli sürmüşdü. İki əsr sonra isə A.Şirakatsi öz “Aş-xaratsuyts”unda (“Coğrafiya”) yenə də anonim deyil, müəllif kimi artıq **8 Armeniya** vermişdi, **indi isə “Armeniya”ların sayı 35-ə çatıb.**

Bəs neçə dəne “Armeniya” adlı dövlət mövcud idi? Bu günkü dövlətləri istisna olmaqla, **heç bir dəne.**

Elə erməni alimlərin etirafına əsasən, ermənilər hazırda etno-konfessional cəhətdən fərqlənən 11 subetnik qruplar təşkil edir və əlavə edim ki, bu qədər “Armeniya” olduğu halda, hansı “Armeniyanın tarixi”ndən söhbət gedəcək? Odur ki, avtohton xalqlardan fərqli olaraq, erməni alimləri “Armeniya tarixi”ni yox, bir sözlə, etnosun tarixini yazmaq məcburiyyəti qarşısındadırlar, ya da “Hayastan” adlı ölkəsi olmayan mifoloji Hayların tarixini yazırlar və burada digər xalqların ərazisindən və tarixindən söhbət açırlar.

Şübhəsiz, Armeniyaların çoxluğu və yazılan hay-erməni xalqının tarixləri siyasi aspektdən daim sönmez ərazi iddialarından xəbər verir, lakin bir məsələ kəskinləşmiş qalır, təkrarən deyirik: Armeniyalar sırasından hansı Armeniyanın tarixini yazasan? Armenistlər bundan vaz keçir, erməni yazarları Armeniyaların çoxluğuna əsaslanaraq, Aralıq, Qara və Xəzər dənizləri arasındakı “Böyük Ermənistan” xülyasını yaşatmağa çalışırlar, bu mifologem ayrı-ayrı, parça-parça olan uydurma Armeniyaları yeni bir uydurma “kompleksinə” çevirməyə dəstək verərək, bura-

ya Türkiyə, Gürcüstan və Şimal-Cənubi Azərbaycan torpaqlarını daxil etmiş olur.

Erməni siyasətinin əsas dəst-xətti mifologiyadır.

Erməni miflərini saymaqla qurtarmaz. Onların hamısı məqsəd quruluşuna və praktiki təyinatına görə birləşərək, siyasi mifologiya kateqoriyasına aid olur. Erməni etnik aləminin mənzərəsinin bir hissəsi olan məhz bu mifologiya zahiri reallığın və burada cəmləşən əxlaq mexanizminin erməni etnosu tərəfindən qavranılması üsulunu müəyyən edir. Fikir verin. Bir neçə müasir politoloqların, o cümlədən **S.B.Luryenin araşdırmalarına əsasən, digər xalqlardan fərqli olaraq, erməni siyasi düşüncəsinin xüsusiyyəti geosiyasi xarakter daşıyaraq, ermənilərin yaşadığı yerlər əsasında müəyyən coğrafi xəritə qurmaq və yaşadığı yerləri özləri üçün növbəti “Ermənistan” adlandırmaqdan ibarətdir.**

Tarixi haşiyənin sonunda ən məşhur qərb filosof-hüquqşünasların dəfələrlə istinad etdiyimiz fikirlərini yada salmaq yerinə düşərdi. Nobel laureatı, liberal fəlsəfənin banisi Fridrix fon Hayek deyirdi: «İnsanların həyatını mümkün edən onların fəaliyyətinin nizamlanması, vərdişlərinin düşünülmüş qayda-qanunlarla əvəz edilməsi və hüquqi normalara riayət edilməsidir». Əks halda, digər qərb alimi, liberal hüququn banisi İyeremiya Bentamın dediyi kimi, «Prinsiplərə riayət etməkdən imtina edən xalqlar gec-tez gücə tabe olmalıdırlar». Vətən müharibəmiz, Qarabağnaməmiz, müzəffər Ali Baş Komandanın qətiyyəti, əsgər və zabitlərimizin şücaəti bir daha bu deyilənlərin əyani sübutudur.

Hörmətli dostlar!

Az sonra əzəli, qədim Azərbaycan-Türk torpaqları olan Zəngəzura aid təqdimatla çıxış edəcəyəm. Məqsə-

dim bu məkanda min illər boyu yaşadığımızı göstərmək və qədim mətnlər və mənbələr əsasında bu əraziyə hay-erməni iddialarını və uydurmalarını ifşa etməkdən ibarətdir. İndi isə əqli mülkiyyət agendasına keçirəm.

Ümummilli liderin uzaqgörənliyi nəticəsində yaradılan, müəllifi olan milli əqli mülkiyyət sistemi Prezident İlham Əliyevin söyləri və dəstəyi nəticəsində uğurla inkişaf edir.

Özü də ƏM-in sürətlə dəyişən anlayışı dövründə, özündə çərçivə, sistem formalaşdırın amil kimi hüquq (yurisprudensiya) ilə yanaşı, iqtisadiyyatı və sosiologiyayı nəzərdə tutan dövrə.

Misal üçün, patent və əmtəə nişanlarını götürək. Bu ƏM strukturu sadəcə xidməti sahə deyil və qorunma sənədlərinin verilməsi ilə kifayətlənməməlidir. Əslində sənaye mülkiyyətinin qorunmasını aparın struktur səmərəliyini nəzərə alan, analitik trendləri ölçən, bazarın rəqabət qabiliyyətinə təsirini göstərən və qorunan obyektlərin sosial hissəsini təhlil edən struktur olmalıdır.

Yeniliklərin iqtisadi amili, kommersionlaşması olmadığı halda innovasiyalar da yoxdur, müəlliflik hüququ (Copyright) nəzərə alınmadığı halda sosial effekt və kreativ industriyanın nəzərə çarpan effektinin payından imtina etmiş oluruq.

Bu isə o deməkdir ki, bir tərəfdən ƏM institutunun sinergetikası, emergentliyi nəzərə alınmalıdır, digər tərəfdən isə ƏM ekosisteminin institusional dəyişikliklərini gündəmə gətirilmiş olur.

Dövlət başçısının göstərişlərindən irəli gələn çevik, daha yığcam və daha məqsədyönlü struktur vasitəsilə sahələrin idarə edilməsi, şəffaflığın, səmərəliyin və cavabdehliyin təmin olunması məqsədilə Əqli Mülkiyyət Agentli-

yinin yaradılması və bu modeli reallaşdıran publik hüquqi şəxs institutu öz töhfələrini verməkdədir. Dövlət-inzibati funksiyaları yerinə yetirən publik hüquqi şəxs eyni zamanda fəaliyyətlərindən əldə olunmuş vəsaitlər hesabına saxlanma və digər xərclərinin optimallaşdırılmış üsullarla idarə olunmasına malikdir.

Belə ki, institusional islahatlar çərçivəsində hazırda çalışan dövlət qulluqçularının sayı 43 nəfər, işləyənlərin ümumi sayı isə 32 nəfər azaldılaraq, il ərzində bir milyon 100 min manatdan artıq vəsaitə qənaət etmək mümkün olmuşdur. Dövlət büdcəsindən yalnız Əqli Mülkiyyət Agentliyinin dövlət qulluqçularına bərabər tutulan işçilərinin əmək haqları maliyyələşdirilir. Agentliyin saxlanma xərcləri və tabeliyində olan üç mərkəzin bütövlükdə fəaliyyəti özünü maliyyələşdirmə prinsipi əsasında həyata keçirilir. **Bu isə institusional islahatın effektivliyinin təsdiqidir.**

Məhz buna görə əqli mülkiyyət sisteminin qarşısında duran vəzifələr ölkənin innovasiya siyasəti ilə müəyyən edilir və ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlara xidmət edir.

Cənab Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi institusional islahatlar çərçivəsində uzun illər bir-birindən ayrılıqda fəaliyyət göstərən sənaye mülkiyyətinin (ixtiralər, faydalı modellər, sənaye nümunələri, əmtəə nişanları) və müəlliflik hüququnun (Copyright) bir örtük altında birləşdirilərək, Əqli Mülkiyyət Agentliyinin yaradılması dövlət başçısının bu sahəyə olan diqqət və qayğısının növbəti təzahürüdür. Respublika Elmi-Texniki Kitabxanası Agentliyin tərkibinə verilməsi, Agentliyin tabeliyində üç mərkəz – Patent və Əmtəə Nişanlarının Ekspertizası, Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Təminatı və Texnologiyaların Kommersiya-

laşdırılması və Transferi Mərkəzlərinin yaradılması ilə nəticələnib.

Həyata keçirilən digər infrastruktur layihəsi Agentliyin tabeliyində olan Patent və Əmtəə Nişanlarının Ekspertizası Mərkəzinin və Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Təminatı Mərkəzinin birgə təsisçiliyi ilə Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının təlim mərkəzlərinin statusuna bərabər olan “Əqli Mülkiyyət Milli Təlim Mərkəzi”, habelə Agentliyin nəzdində Bakı Dövlət Universitetinin bizim Agentliklə birgə yaradılan Əqli Mülkiyyət Hüququ kafedrası və kafedranın filialı fəaliyyətdədir, Agentlikdə tələbələrin təhsili üçün müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş SMART tipli auditoriyalar ayrılmışdır. Belə bir kafedra Memarlıq və inşaat universitetində də yaradılıb və onun filialı Agentlikdə yerləşəcək.

Infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və institusional dəyişikliklər sahəsində Agentlikdə yaradılan sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qeydiyyatı ilə bağlı iddia sənədlərinin qəbulunun həyata keçirildiyi “Patentlərə, Əmtəə Nişanlarına Açıq Hədəf” (PƏNAH) rəqəmli informasiya sistemi xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Bu sahədə tətbiq edilən “vahid pəncərə” və “istənilən yerdən xidmətə əlçatanlıq” prinsipi açıqlıq, operativlik və şəffaflığı təmin etmiş, ixtira və patent fəallığının artmasına müsbət təsir göstərmiş, həmçinin dövlət xidmətlərinin səviyyəsini yüksəltmişdir.

Avrasiya ölkələri içərisində ilk olaraq ölkəmizdə rəqəmsal üçölçülü (3D) obyektlər üzrə iddia sənədlərinin qəbuluna başlanılmış və bununla əlaqədar Agentlikdə prosesə nəzarət edəcək mütəxəssislər müəyyən edilmiş və zəruri texniki işlər görülmüşdür.

Dövlət başçısının söyləri nəticəsində aparılan islahatlar funksional fəaliyyətdə də bəhrələrini verir.

2022-ci ildə Agentliyə ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsinin qeydiyyatı ilə bağlı 271 iddia sənədi (keçən illə müqayisədə 83 ədəd çox), o cümlədən ixtiraya aid 213, faydalı modelə aid 27, sənaye nümunəsinə aid 31 iddia sənədi daxil olmuşdur. Bu **artım ixtira fəaliyyətinin stimullaşdırılması nəticəsində baş vermişdir.**

İxtiralar üzrə ekspertizanın müddəti azaldılaraq ümumi qaydaya görə 12 ay təşkil etdiyi halda orta hesabla 8-9 ay ərzində başa çatdırılmışdır.

2022-ci ildə sənaye mülkiyyəti obyektləri üzrə Dövlət reyestrində ixtiralara dair 108 (onlardan 84 milli, 24 xarici), faydalı modellərə dair 31 (onlardan 21 milli, 10 xarici), sənaye nümunələrinə dair isə 22 patent verilmişdir.

2022-ci ildə əmtəə nişanlarının qeydiyyatı ilə bağlı böyük artım – **4457** iddia sənədi daxil olmuşdur. Bu da 2021-ci illə müqayisədə **1189** ədəd çoxdur. Coğrafi göstəricilərə dair daxil olan iddia sənədlərinin sayı **8** olmuşdur (2021-ci ildə **1** ədəd).

2022-ci ildə mahiyyət üzrə ekspertiza prosedurunun müddəti azaldılaraq orta hesabla 3 ay təşkil etmişdir. Ümumi halda ekspertiza **6** ay ərzində keçirilməlidir və bu prosedurun başa çatdırılmasına beynəlxalq təcrübədə **6-12** ay vaxt tələb olunur.

İddiəçinin sifarişi ilə iddia sənədinin ekspertizası sürətli keçirilə bilər. Bu halda iddia sənədinin baxılmağa qəbul edildiyi tarixdən etibarən onun ekspertizası bir ay müddətində keçirilməlidir. 2022-ci ildə bu müddət də azaldılaraq, orta hesabla **15-20** günə endirilmişdir.

Ən müasir üsullarla ölkəmizin texnoloji profili (patent landşaftı) müəyyən edilib. Qüvvədə olan ixtira patentlərinin təhlilinin nəticələri göstərir ki, ölkədə yeni texnologiyaların drayveri rolunu “Kimya”; “Səhiyyə”; “Xilasetmə xid-

məti”; Əyləncə”; “Torpaq və ya dağ süxurlarının qazıntısı; mədən işi” üzrə ixtiralar oynayır və bu texnoloji sahələr, ilk növbədə, Azərbaycanda elmi-texnoloji inkişafın və yeni sənaye sahələrinin yaradılması üçün mümkün prioritetlər kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Son illər əqli mülkiyyət sahəsində aparılan məqsəd-yönlü işlər ölkəmizin beynəlxalq reytinglərdə mövqelərinin möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Dünya İqtisadi Forumunun sonuncu Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik İndeksi üzrə Hesabatına görə (2022-ci ilə görə Hesabat hələlik dərc olunmamışdır), Azərbaycan 141 ölkə arasında “əqli mülkiyyətin qorunması” göstəricisinə görə 30-cu yeri tutur və bu göstərici üzrə ölkəmiz MDB dövlətləri arasında 1-ci yeri tutur və bir çox Avropa ölkələrini qabaqlayır.

132 ölkəni əhatə edən “Qlobal İnnovasiya İndeksi (Qİİ) 2022 Hesabatı”nda Azərbaycan “İnnovativ resurslar” alt indeksi üzrə reytingdə 79-cu yeri tutur. “Tədqiqat və inkişaf” inteqral göstəricisində ölkəmiz mövqeyini yaxşılaşdıraraq 76-cı yerə yüksəlib. “İnnovasiya əlaqələri” istiqaməti üzrə Azərbaycan 56-cı yerdə qərarlaşıb. Əqli mülkiyyət obyektləri ilə müəyyən edilən qeyri-maddi aktivlərin göstəriciləri üzrə ixtiralar 71-ci və faydalı modellər 49-cu yeri tutur.

2022-ci ildə daha bir beynəlxalq təşkilat - “Mülkiyyət Hüquqları Alyansı” (“The Property Rights Alliance”) tərəfindən hazırlanmış 129 ölkəni əhatə edən Hesabatda Azərbaycan reytingdə 60-cı yeri tutaraq Ermənistan (63), Gürcüstan (72), Qazaxıstan (75), Rusiya (85), Moldova (95) və Ukraynanı (105) qabaqlayır.

“Əqli mülkiyyət hüququ” qrupunda ölkəmiz Qazaxıstan (86), Moldova (90), Ermənistan (91), Ukrayna (93) və

Gürcüstandan (112) irəlidir, üstəlik “Əqli mülkiyyətin mühafizəsinin dərk edilməsi” göstəricisinə görə Azərbaycan reytingdə yüksək 30-cu yeri tutur.

ABŞ Dövlət Departamentinin 2022-ci ildə Azərbaycanın investisiya mühiti haqqında yaydığı hesabatın (“2022 Investment Climate Statements: Azerbaijan”) 5-ci bölməsinin “Əqli mülkiyyət hüquqları” hissəsində də ölkəmizdə əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması səviyyəsinin yaxşılaşması qeyd edilmişdir.

Qarşımızda növbəti mühüm vəzifələr durur.

Dövlət başçımızın sözləri ilə desək, “müasir dünya sivilizasiyasının tərəqqisində insan kapitalı və intellekt yeni keyfiyyət amili kimi həlledici əhəmiyyət daşıyır. Hər bir dövləti rifah və yüksəlişə aparan yol elm və innovasiyalara əsaslanan inkişafdan keçir”. Odur ki, dövlət başçısının 2022-ci il 22 iyul tarixli 3378 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda Əqli Mülkiyyət Agentliyinin qarşısında “İnnovasiya ekosisteminin inkişafı” istiqaməti üzrə əqli mülkiyyət hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qeydiyyatının stimullaşdırılması; effektiv patent qeydiyyatı prosedurlarının qurulması və əqli mülkiyyət hüquqları ilə bağlı məlumatlılığın artırılması; həmçinin patent məlumatlarının beynəlxalq göstəriciləri əsasında ölkənin texnoloji profilinin (patent landşaftının) və tədqiqat istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və s. vacib vəzifələr, o cümlədən Azərbaycan məhsullarının və “Made in Azerbaijan” brendinin hədəf bazarlarda aktiv təşviqi, mədəni və yaradıcı sənayelərin dinamik inkişafının təmin edilməsi, startapların inkişafı üçün zəruri İKT infrastrukturunun gücləndirilməsi və s. durur.

Hörmətli dostlar!

Sözümün sonunda hamıya uğurlar arzulayıram, istədiklərimiz çin çıxsın diləyirəm. Diqqətə görə təşəkkür edirəm.

Əzəli Azərbaycan-Türk torpaqları olan Zəngəzur həqiqətləri

Bu kitabın əsas məramı qədim Zəngəzur torpaqlarının min illər boyu qədim yaşayış məskəni olması və klassik mənbələr və qədim mətnlər əsasında bu əraziyə hay-erməni iddia yalanlarının ifşa etməsindən ibarətdir. Bir sıra tədqiqatlarımızda və kitablarımızda göstəriləndi kimi bu günkü Armeniya ərazisinin, hətta “Armeniya” termininin haylara heç bir aidiyyəti olmayıb.

Kitab əzəli Azərbaycan-Türk torpaqlarına həsr olunmaqla, elmi dəlillər və sübutlar əsasında burada qədim dövrlərdən yaşayan azər-türk qəbilələrin və boyların avtohton və hay-erməni izinin bu məkanla bağlı uydurma, yalan və saxta olmasını sübut etdirir.

Mənbə: “*Həyat bilgisi*”, 7-ci sinif

Мәнбә: *Ī.M.Dyakonov, "Midiya tarixi", səh. 99*

Мәnbә: *Іqrar Әliyev, "Midiya tarixi", I, səh. 487*

I. Zəngəzur: Qısa tarixi-coğrafi arayış

Hara baxırsan, Vikipediya dan tutmuş erməni müəlliflərinin azəhəmiyyətli məqalələrinə qədər hər yerdə “Zəngəzur Şərqi Ermənistanın tarixi-coğrafi bölgəsidir...” qeyd olunur.

Erməni mənbələri bu rayonun 1920-ci ildə Ermənistanına verilməsi faktını diqqətdən kənar da saxlamağa çalışır, və yaxud bu məsələyə toxunurlarsa, tarixi “ədalət”in bərpası kimi standart izahat verirlər, çünki (guya ki) bu torpaq qədimdən ermənilərə məxsus olub, bura Ermənistanın tarixi ərazisidir. Bu məqsədlə gülünc etimoloji arqumentlər uydurulur. Məhz, həmin “Zəngə-zur” “zəngə” – “mağaralar”, “zur” – gur səslənən, yaxud “zəng” – zəng, “zor” – güclü, qüvvətli sözlərdən ibarətdir. Və ya daha da absurd: onlar bu adı ermənilərlə heç bir əlaqəsi olmayan “zurna” musiqi aləti ilə əlaqələndirirlər. Bu kimi absurd etimoloji izahlar verərək, adı sözün əsasını təşkil edən və eyniadlı Zəngi çayına ad verən Zəngi tayfasının etnonimini, habelə bununla bağlı türk-azərbaycan boylarının məskunlaşdığı ərazidə çoxsaylı yer adlarını – Zəngilan, Zəngibasar, Zəncan / Zəngan – qeyd etməyi özlərinə rəva bilmirlər. Zəngəzurdakı daş kitabələrin – qayaüstü petroqliflərin Gilanda, Kəlbəcərdə tapılanlarla üst-üstə düşməsi barədə bir kəlmə belə söz demirlər və bununla da qədim türk mədəniyyətinin vahidliyindən, bu torpaqların türk sakinlərinə dəlalət etməsinə şahidlik edirlər.

Sünik haqqında erməniçilik uydurmalarını ört-basdır etmək üçün Vikipediya vasitəsilə uydurulmuş hay-erməni Sünik çarlığının xəritəsini verirlər, halbuki elm adamlarına bəllidir ki, bu dövlət quruluşu Süniklərə (albanlara) məxsus idi.

Wikipediyaда «Сюникская область» adı altında rus dilində yazıdan: “Начиная с 9 столетия Сюник стал частью армянского государства Багратидов. С 904 года к Сюнику стали относиться земли Нахичевана. В 970 г. в здешних местах было основано Сюникское царство, которое признавало и почитало власть Багратидов!”. Bu yazı ađ yalandır!

The Kingdom of Syounik-Baghk, 1020-1166

Cənab Prezident İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycanın azərbaycanlıların icması ilə görüşündə haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi: “Onların (ermənilərin) Cənubi Qafqazda heç vaxt dövləti olmayıb. Əgər nə vaxtsa olubsa, – hələ bəlli deyil kimin dövlətini onlar öz adlarına çıxarmaq istəyirlər, bu başqa yerdə olub ...”.

Xatırladıırıq ki, Zəngəzur Qafqaz Albaniyasının tərkibində olan və coğrafi cəhətdən Zəngəzur və Qarabağ silsilələri ilə Araz çayı və Həkəri çayının aşağı axarları arasındakı, habelə Bərgüşad silsiləsi ilə Araz çay arasındakı ərazi bütün torpaqları özündə birləşdirən qədim Sünik (Sisakan) bölgəsinin cənub hissəsinin adıdır. Ərazi silsilələr ilə kəsilir, hansılar ki, təbii olaraq şərti Həkəri çayının və Bazarçay çayının yuxarı vadilərinə, habelə Bərgüşad silsiləsi ilə Araz çayı arasındakı ərazilərə bölür, eyni zamanda bu coğrafiya Zəngəzurun bir hissəsinin inzibati mənsubiyyətinə də təsir göstərmişdir.

Sünik (Sisakan) Zəngəzur torpaqlarından başqa, Göyçə gölü ətrafında və cənubda Araza qədər olan torpaqları da əhatə edirdi və Qafqaz Albaniyası dövründə 4 bölgədən – Zəngəzur, Naxçıvan, İrəvan və Göyçədən ibarət idi. Bu zaman Zəngəzura Sünikin 12 qavarından 7-si daxil idi.

Tarixən Manna dövlətinin süqutundan sonrakı daha erkən dövrdə Zəngəzur və Kür-Araz ətrafındakı ərazilər e.ə. 675-550-ci illərdə Midiaya aid idi. E.ə. 550-330-cu illərdə bu ərazi (Cənubi Qafqaz) Əhəmənilər imperiyasına tabe idi. e.ə. III-cü əsrdən 226-cı ilədək Qafqazın bir çox əraziləri, o cümlədən Zəngəzur Parfiyaya, 226-cı ildən 651-ci ilə kimi isə Sasanilərə tabe idi.

Zəngəzur ərazisi erkən orta əsrlərdə Skif çarlığı (İskits) və Atropatənanın tərkibində olmuşdur.

VI-cı əsrdən Xosrov Ənuşirəvanın apardığı inzibati islahatlardan sonra Adurbadaqan əyalətinin yaradılması ilə Azərbaycan da buraya daxil oldu. Sasanilər dövlətinin zəifləməsi dövründə - VII əsrin əvvəllərində mərkəzdən-qaçma meyilləri meydana çıxdı və M.Kalankatuklunun VII-ci əsrin əvvəllərində qeyd etdiyi kimi müstəqil Sünik knyazlığı yarandı.

Qədim mənbələrdə bu bölgə Sisakan (Sisakan) və ya Sünik (Sünik) adlanır. Tədqiqatçılar Sisakan toponimini qədim türklərə aid olan saklarla əlaqələndirirlər.

Erkən orta əsrlərdə Zəngəzurun ərazisinə Sünikin 12 qavarından 7-si daxil olmaqla, Qafqaz Albaniyasının ucqar cənubunda yerləşən Sünik Alban regionu idi. Ərəb istilasından əvvəl Sasanilərin bilavasitə vassalı olan Sünik həm də VII əsrin əvvəllərindən Qafqaz Albaniyasında hökmrənlik edən 705-ci ildə ərəb istilasına qədər alban Mihranilərinə siyasi cəhətdən tabe idi. Ərəb istilasından sonrakı dövrdə və tarixi Azərbaycanı Səlcuq türkləri tərəfindən zəbt etməzdən əvvəlki dövrdə keçmiş Alban çarlığı kiçik Alban bəylikləri şəklində dirçəlməyə başladı.

Albaniyaya, o cümlədən Sünikə xristianlıq missioner olan müqəddəs Faddey və Varfolomeyin moizələri ilə gətirildi və onların fəaliyyəti nəticəsində 313-cü ildən Alban elitası xristianlığı qəbul etdi. Albanlar və Süniklər İsanı həm insan, həm də ilahi mahiyyətini təmsil edən diofizə-tizmə meyl edirdilər. Bu torpaqda bir çox ilk xristian abidələri var, o cümlədən Sisianda Tanaat məbədi, Müqəddəs Qriqori və ya Qarakilsə məbədi, Tatev məbədi, hansılar ki, onlar erməni-qriqorian məbədlərinə çevrildirilmişdir. Zəngəzur əhalisinin bir hissəsi alban variantında xristianlığı qəbul etsə də, bir hissəsi, xüsusən də Araz çayı-

nın yaxınlığında Zəngəzur və Bərgüşat silsiləsi boyu öz əvvəlki inanclarını – atəşpərəstliyini qoruyub saxlamışdır.

VII-IX-cu əsrlərdən başlayaraq erməni qriqorian kilsəsinə Sünik kilsəsinin fəaliyyətini hər cür sıxışdıraraq, yerli əhalini qriqorianlaşdırmağa çalışırdı.

Alban kilsəsi və onun tabeliyində olan Sünik kilsəsi erməninin xaincəsinə təklifi nəticəsində ərəblər tərəfindən təklifi nəticəsində ilə xaincəsinə sonuncuya tabe edildi.

Alban nitqi və əlifbası qadağan edildi, alban dilində və alban əlifbası ilə yazılmış kitablar isə erməni kilsəsi üçün əlverişli redaktə olunmaqla nəşrlərdə erməni dilinə köçürüldü, orijinaları isə yandırılaraq Tər-Tər çayına atıldı.

Sasani xilafətinin Ərəb xilafətinə məğlub olmasından sonra Sünik də daxil olmaqla Albaniya xilafətin hakimiyyəti altında olmuş və 656-889-cu illərdə İslam dini bölgədə yayılmışdır. Qriqorianlaşma prosesi Albaniyanın yerli əhalisinin, o cümlədən Sünikin kəskin müqaviməti ilə qarşılaşırdı, sakinlərin əksəriyyəti müsəlman oldu, İslamı qəbul etməyənlər türklərlə qarışdı, qalan xristian hissəsi, xüsusən də dağlıq bölgələrdə, erməniləşdirməyə başlandı. Bununla yanaşı Xilafətin icazəsi ilə xay-ermənilər Zəngəzur və Qarabağ torpaqlarına köçürülürdülər.

Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər 22 il xilafətə müqavimət göstərmiş, lakin Babək özünün Qafan bölgəsindəki qalalarından birində olarkən Zəngəzurdakı Şəki qalasının sahibi tərəfindən xəyanət edilərək xilafət nümayəndələrinə təslim edilmişdir.

IX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda yarımüstəqil türk dövləti Sacilər mövcud idi. IX-X əsrlərdə Sünik Sacilərin (889-942), Salarilərin (941-981), Şəddadilərin (971-1088) tərkibində olmuşdur.

Böyük sultan Alp-Arslan 1065-ci ildə Qafanı tutdu və Azərbaycan, o cümlədən Zəngəzur 150 il Səlcuqluların hakimiyyəti altında qaldı.

1136-cı ildə Azərbaycan Eldənizlər dövləti yaradıldıqdan sonra Zəngəzur onun tərkibinə daxil oldu. Sonralar monqol-tatarların (1236-cı ildən), 1385-ci ildən isə Teymurun (Cəlairilər dövləti) hakimiyyəti olub, sonra bu torpaq Azərbaycan dövlətlərinin -Qara-Qoyunlu, Ağ-Qoyunlu, Səfəvilər tərkibinə daxil idi və s.. Sovet dövründə Sovet rəhbərliyi Zəngəzurun parçalayaraq onun qərb hissəsinin Ermənistana verdikdən sonra, burada Gorus, Qafan, Mehri və Sisyan (Karakilsə) rayonları yarandı.

Zəngəzurun qalan şərq hissəsi Azərbaycanın tərkibində qaldı və Azərbaycan Respublikasının Laçın, Zəngilan və Qubadlı rayonlarını əhatə etdi.

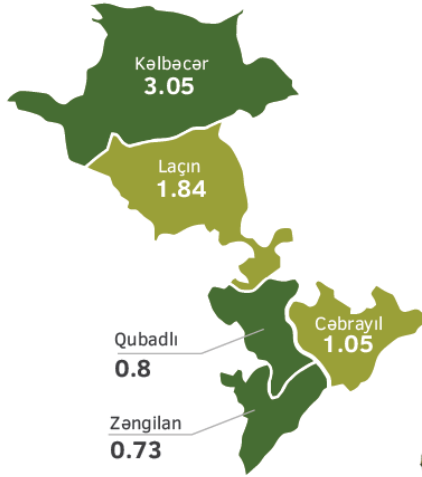
Ermənistandakı Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal illərində Ermənistan ərazisində yuxarıda qeyd olunan rayonlarla yanaşı, Azərbaycanın işğal olunmuş rayonları da Ermənistan Respublikasının Sünik rayonunun tərkibinə daxil edilmişdir. 44 günlük möhtəşəm qələbə nəticəsində digər ərazilərlə birlikdə Zəngəzurun şərq hissəsinin torpaqları da ölkəmiz tərəfindən geri alınmışdır. Nəticədə Azərbaycanın Qubadlı, Laçın, Zəngəlan rayonları, habelə Cəbrayıl və Kəlbəcər rayonları daxil olmaqla Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu yaradılmışdır. Bununla da, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna indi cənubda Zəngilan, şimalda Kəlbəcər daxil olmaqla torpaqlar daxildir.

Aşağıdakı müasir xəritələr Azərbaycanın Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunu və Armeniyanın Sünik vilayətini nümayiş edir.

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR: İNZİBATİ RAYONLAR ÜZRƏ ƏRAZİ (min km²)

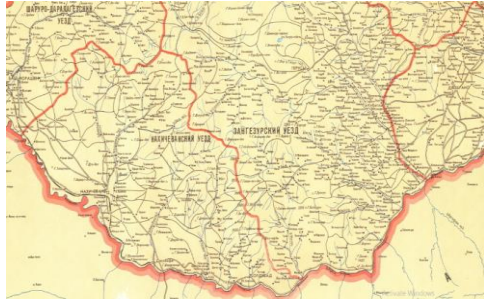

15

Azərbaycan Respublikası İctimai İlahəatları
Tədqiqat və Kommunikasiya Mərkəzi

30

Mənbə:

Xəritə Rusiyanın Qafqaz Cənubunu tərəfindən Tiflisdə
çap olunub (1918-1920-ci illər)

[https://az.wikipedia.org/wiki/Z%C9%99ng%C9%99zur](https://az.wikipedia.org/wiki/Z%C9%99ng%C9%99zur;);
[https://az.wikipedia.org/wiki/Z%C9%99ng%C9%99zur#/media/
File:ADR-x%C9%99rit%C9%99.JPG](https://az.wikipedia.org/wiki/Z%C9%99ng%C9%99zur#/media/File:ADR-x%C9%99rit%C9%99.JPG)

Zəngəzur mövzusunı davam etdirməzdən əvvəl bir mühüm tarixi faktın üzərində dayanmaq istərdim: tədqiqatçıların əksəriyyətinin dəlillərə əsaslanan, elmi əsaslı mövqeyinə baxmayaraq, erməni mütəxəssisləri inadla və əsassız şəkildə təkrarlamaqda davam edir. Söhbət guya mövcud erməni dövlətinin adını göstərən çar Daranın Bi-sütun kitabəsindən gedir.

II. Bisütun kitabəsində “Armina” adı haqqında

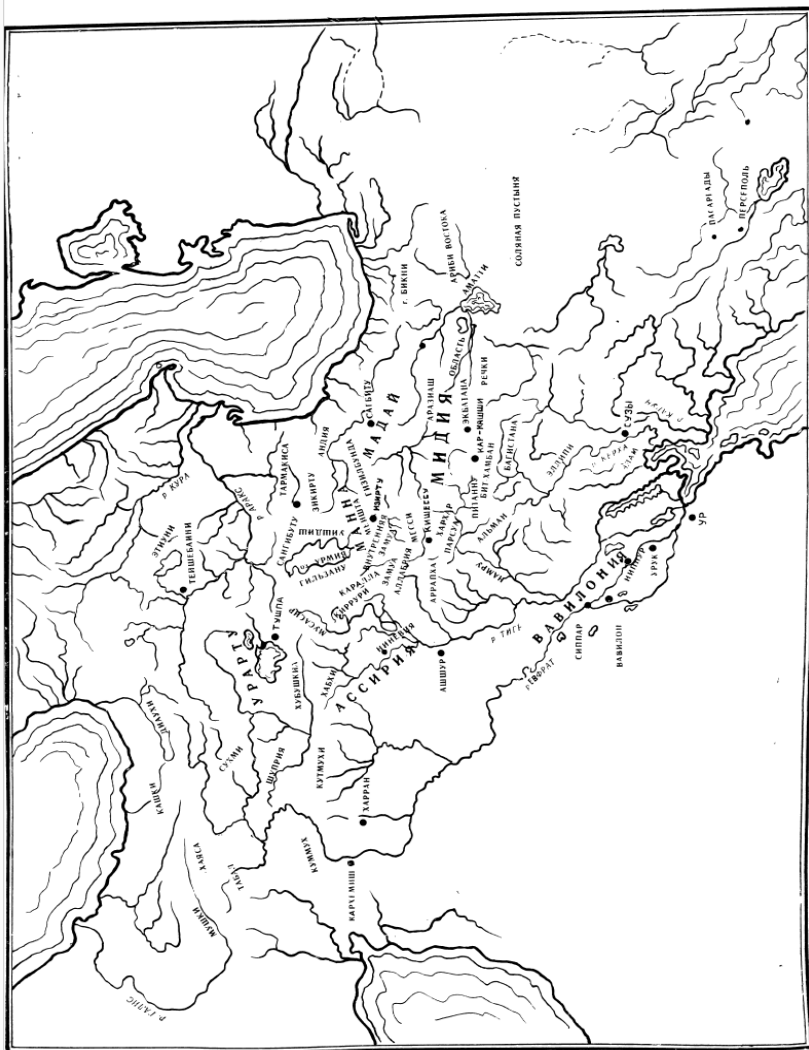
Bisütun yazısı (Behistun yazısı da adlanır) üçdillidir.

Burada Urartu ölkəsinin adı əski farsca (əski fars mətnlərində) “Armina”, elam adlanan dildə “Arminiya”, akkadca mətndə isə “Uraštu” kimi keçir.

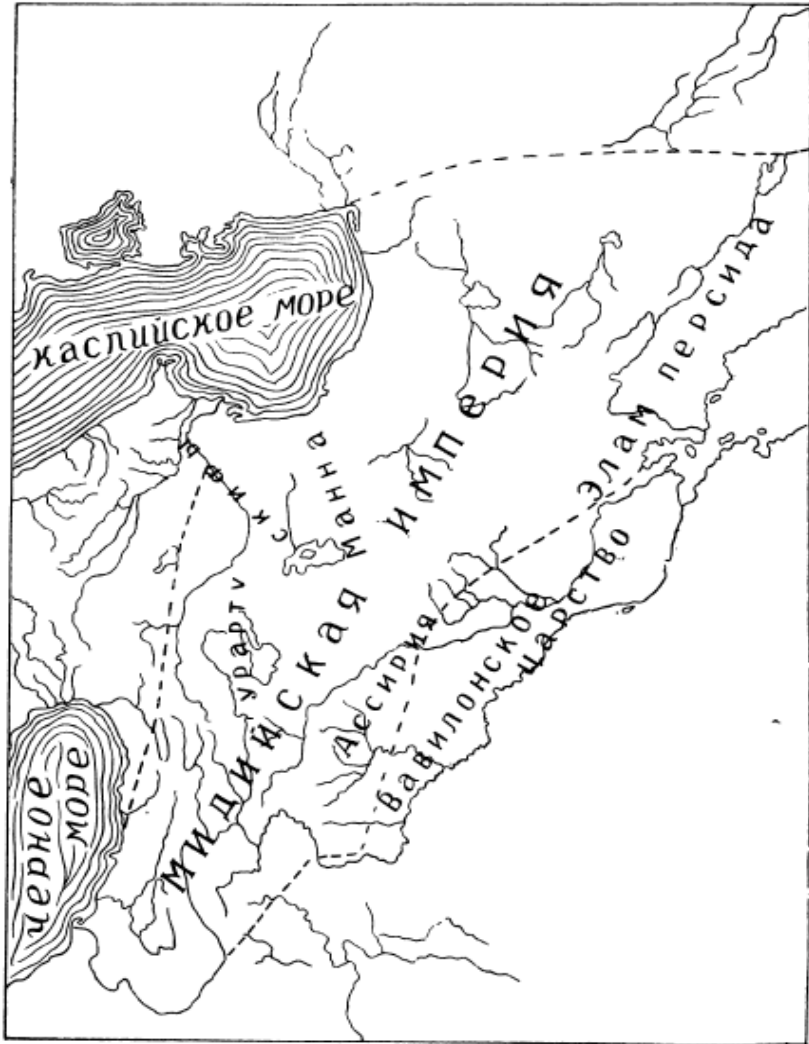
Daranın yazılarında Arminiya, (m) Arminiyar və (matu) Uraaštaa sifətindən də istifadə olunur. Kontekstdə onların mənası aydındır: bu termin heç bir etnik yük daşımır, yalnız ermənistanlı, urartulu, yəni burada sifətin etnik qrupun adı ilə yox, ölkənin adı ilə bağlılığı nəzərdə tutulur.

İngilis dilində “armenian” sözü “Ermənistanın sakini” mənasını daşıyır. Belə ki, Britanika Ensiklopediyasına görə, XVI əsrə qədər ingilis dilində “erməni” termini etnik yükə malik deyildi, sadəcə “Ermənistanın sakini” mənasını daşıyırdı, determinantların özü isə həm ikinci, həm üçüncü mətnlərdə yalnız ölkəni göstərir.

Lakin rus dilində olan müasir mətnlərdə bu sifət artıq “erməni” kimi tərcümə olunaraq, etnik yük daşımağa başlamışdır, ki belə bir yozma tamamilə yanlışdır. Hətta Bisütun yazısında rast gəlinən “Harminiye / Harminiyar / Armina / Arminiya” termini Hay tədqiqatçıları tərəfindən israrla erməni dövlətinin adı kimi Ermənistan-Hayastan olaraq şərh edilməkdə davam edir, ki belə bir yanaşma heç bir tənqidə sığmır. Şübhəsiz ki, hay-erməni tədqiqatçıları bu qədim toponimi indiki hay ermənilərin məskəni kimi təqdim etməyi çox istərdilər.

Мәнбә: *Іqrar Әliyev, "Midiya tarixi", I, səh. 488*

Мәнбә: *İqrar Əliyev, "Midiya tarixi", I, səh. 489*

M.Xorenskiyə görə, Hayk / Ayk Bel ilə vuruşaraq onu məğlub edir və 300 kişini ailələri ilə birgə (öz xalqı) götürüb Babilə tərək edib (ehtimal ki, qovulur) və Ağrı-Dağa (Ararat) qədər gəlib çatıb.Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, **söhbət real hadisələrdən yox, mifoloji süjetdən gedir.**

Bəllidir ki, Babil dövləti e. ə. 1894-cü ildən 533-cü ilə qədər mövcud olub və onun Yeni Babil krallığı və ya Xaldeya adlanan sonuncu dövlət quruluşu e.ə. 605-ci ildən, II Navuxodonosordan (e.ə. 605-562) e.ə. 539-cu ilə qədər, Nabonid və ya Nəbu-Nəidin (e.ə. 556-539) hökmranlıq etdiyi dövrə qədər sürmüşdür.

Lakin erməni alimləri tam ciddi hesab edirlər ki, "Hayk Naharet tərəfindən yaradılan erməni dövlətinin əfsanəvi tarixi e.ə. 2492-ci ilə təsadüf edir. Sən demə, bu tarix XIX əsrin sonlarında erməni alimi Qevond Alişan tərəfindən hesablanaraq müəyyən edilib. Başqa sözlə desək, Qevond Alişanın "hesablamalarına" əsasən, **hay-ermənilərin mifik əcdadı Hayk Babilin hökmdarı olan Beli Babil çarlığı mövcud olmadığı dövrdə məğlub edib** (Babil dövləti e.ə. 1894-cü ildən 533-cü ilə qədər mövcud olub).

Mənbələrə əsasən, Nabonid Navuxodonosorun dul arvadı misirli Nitokrislə evlənərək şahzadə Bel-şar-utzuru (İncildə Valtasar) övladlığa götürür və bununla öz nüfuzunu gücləndirmiş olur. Nabonidin hakimiyyətinin bütün illərində (17 il 5 ay) Bel-şar-utzura (Valtazar) vəliəhd idi, bundan başqa Nabonid kahin oliqarxiyası ilə fikir ayrılıqlarına görə Babilə tərək etdikdə, Valtazarı həm də e.ə. 553-543 / 542-ci regent təyin etmişdir.

E.ə. 554-cü ildə Babil midiyalıların hücumuna məruz qaldı və Harran ələ keçirildi. Lakin e.ə 553-cü ildə Astiaq (Midiya) Kir tərəfindən taxtdan endirildi və e.ə. 540-cı ildə

Nabonid Babilə qayıtdı (bax: Herodot "Tarix", "Nabonid salnamələri"). Kir Babili ələ keçirdi, Bel e.ə. 543-cü ildə öldürüldü və Nabonid e.ə. 539-cu ildə sürgünə göndərildi.

Hay-ermənilərin dövlətçilik iddialarının absurdluğunu göstərmək üçün, fərz edək ki, uydurma Haykın guya döyüşdüyü şəxs məhz Babilin şəriki hökmdarı və Nabonidin oğlu Bel-Sar-Usur-dur (Babil krallıqlarının 1300 ildən çox tarixi boyu Bel adlı başqa bir hökmdar mənbələrdə qeyd olunmayıb). Xorenskini izləsək və mifoloji süjetlərdən aralı dursaq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Haykın Babili tərk etməsi e.ə. 556 u 539-cu illərə təsadüf edir. Nəzərə alsaq ki, Belin hakimiyyəti e.ə. 552-ci ildə başlamışdır və onun e.ə. 543-cü ildə Kir tərəfindən öldürülməsinə qədər davam etmişdir, belə çıxır ki, Hayk və hayların köçü e.ə. 552-543-cü illər aralığında baş verməli idi. Bisütun yazısı e.ə. 522-ci ilə aiddir. Aydın ki, "Arminiya" dövlətinin adını tarixi daşlara həkk etmək üçün haylar Bisütun yazısı yaranana qədər bu torpaqlarda olmalı idilər, çünki əks halda hayların mifik Armenə əsaslanan iddiaları (onların fikrincə Ermənistan Armenədən qaynaqlanır) məntiqə zidd çıxacaqdı. Demək ki, hayların Babili tərk etdiyi andan Bisütun yazısının yaranmasına qədər maksimum $552-521=31$, minimum isə $543-521=22$ il keçə bilərdi. **Köç zamanına əhəmiyyət verməsək belə, ortaya bir maraqlı sual çıxır: necə oldu ki, 31 və ya 22 il ərzində cəmi 300 nəfərdən ibarət bir toplum törədi, bərkidi və elə bir dövlətçilik təşkil edə bildi ki, hətta onu Dara Əhəməni tanımağa başladı və bununla həmin azsaylı toplum öz adını tarixi salnamələrə və Bisütun qayalarına yazdırmağı bacardı?**

Haykın uydurma bir şəxs olmağı bir yana qalsın, hətta onun Beli öldürməsi və Haykın Babildən köçməsi

hay-erməni mütəxəssislərinin fikrincə Babil dövlətinin yaradılışından yarım min il əvvəl baş verib. Həm də nəzərə alaq ki, gerçək Bel ilə bağlı hay-ermənilərin bütün yazdıqları sadəcə bir cəfəngiyyatdır.

Beləliklə, Bisütun qayaları üzərindəki mətnlərin birində “Armina” ifadəsi bu ərazinin yalnız coğrafi adını ifadə edir və heç bir etnik və dövlətçilik yükü daşımır və Bisütun kitabəsində “Armina” termini ilə bağlı əvvəllər verilən mülahizələr tanınmış alimlərin rəyi ilə təsdiqlənir. R.Şmitt «Armenische namen in altpersischen Quellen» (Annual of Armenian Linguistics I, 1980) əsərində Bisütun mətnlərində Armina-Urartu və onların sakinlərinin qeyd edilməsi ilə əlaqədar olaraq bölgənin onomastikasını təhlil edərkən insan və coğrafi adların qeyri-hay mənşəli olduğuna dair nəticə çıxarır: “Əhəmənilər dövründə ermənilərin (oxu, Armina sakinləri) milli mənsubiyyəti barədə heç nə demək olmaz...”

... Etonimin özü və Arminədə Dara qarşı üsyanlarla əlaqədar qeyd olunan bütün digər adlar (Araksa, Xaldita və Dadarişiş kimi xüsusi adlar; Zuzaxya, Tiqra və Uyama toponimləri, Autiyara bölgəsinin adı) sonrakı illərdə qeydə alınmış sırf erməni-xay mənbələrində erməni dili və onomastik materialı ilə heç bir bağlılığı yoxdu. Onlar heç İran mənbəli də deyillər, amma Urartuya oxşarlığı mövcuddur.

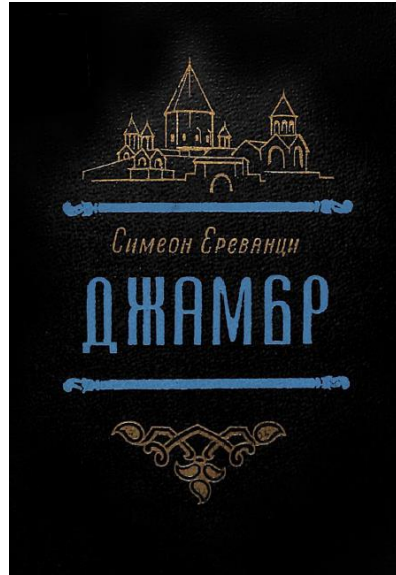
Görkəmli alim İ.M.Dyakonovun «**Предыстория армянского народа**» (Нр. Изд. АН Арм. ССР, 1968 г.) əsərində irəli sürdüyü fikir yuxarıda deyilənlərə sübutdur. “Elmdə uzun müddətdir ki, “Ermənistan” termininin ilk dəfə qeydə alındığı dövr, yəni e.ə. VI əsr, ermənilərin və erməni dilinin onların adını daşıyan dağlıq ərazidə peyda olması və nəticə etibarı ilə erməni xalqının tarixinin də məhz o dövrdən başlanması nöqtəyi-nəzər hökm sürür.

Bu nöqtəyi-nəzər sadələvh və heç bir halda qənaətbəxş hesab edilməməlidir”.

İ.M.Dyakonovun fikrincə, **“haylar heç vaxt özlərini “armenlər” və ya “ermənilər” adlandırmamışdılar”**.

Erməni dövlətinin yaradılmasının mümkünsüzlüyünün səbəblərini (antik və antik dövrlərdən əvvəl, qədim və orta əsrlərdə) erməni alim Karen Yüzbaşyan (“Baqratidlər dövründəki erməni dövlətləri və IX-XI əsrlərdə Bizans”, M., 1988-ci il) bu cür izah edir: “IX-X əsrlərdə Ermənistanın tərkibinə tarixi və mədəni baxımdan bir-birindən çox fərqli bir neçə bölgə daxil idi. Fərqlər o qədər böyük idi ki, vahid erməni dövləti yaratmaq mümkün deyildi”.

“Erməni (hay) xalqı nə vaxt formalaşmağa başladı?” sualına erməni katolikos, salnaməçi Simeon Yerevantsi (1710-1780-ci illər) “Cambri” əsərində (tərcüməçi S.S.Malxasyants, M., 1958-ci il) belə cavab verir ki, bu, yalnız parfiyalılar (bö-yük Arşakidlərdən) Anakın oğlu Qriqori Lusaroviç tərəfindən Ermənistanı vəftiz etdikdən sonra baş verdi. S.Yerevantsi yazır ki, Tanrı müqəddəs Qriqoriyə tapşırıq verir ki, o “özünün qalmaqı və **yeni erməni xalqı** üçün ana bətni kimi pənahgah olacaq bir məbəd tiksini”.

Hay-erməni müəllifi və tərcüməçisi **H.Emin** yazdığına görə, **“Haykanlılar (haylar) ermənilər deyillər, onların mənşəyi tamamilə fərqlidir”**.

Tanınmış erməni tarixçisi **N.Adons** (“Армения в эпоху Юстиниана”) yazırdı: **“Erməni [hay-erməni] milləti fərqli qəbilə, hətta ayrı-ayrı irqi elementlərdən formalaşmışdır”**.

N.Şopen, tanınmış fransız mənşəli Qafqazı tədqiq edən rus yazarı qeyd edirdi ki, **“ermənilər və hayların mənşəyi fərqlidir**. Təsəvvür etmək çətindir ki, nə cür erməni tarixini tədqiq edən bizim alimlər adətən hayların tarixini və adlarının və Hayastan adlı ölkələrini tamamilə fərqli xalqın tarixi ilə bağlayırlar...”

Bəs Urartu dövründəki qədim Ermənistanın (Arminia) sakinləri hansı dildə danışirdilər?

Tanınmış assuroloq, Mesopotamiya mixi mətnlərinin deşifrəsinin aparıcı mütəxəssisi olan Corc Raulinnsən tədqiqatlarında Urartu dövründə Ermənistan sakinlərinin danışdığı dilin turan səciyyəli olduğunu təkrar-təkrar qeyd edirdi (George Rowlinson, “The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World”, volume II). Alim yazır ki, Zaqrosun ərazisinə arilər gəldiyində burada “ən azı iki yazılı nitq forması ilə qarşılaşıblar: biri Turan dialektinə məlik qədim erməni dili və (sami) tipli assuriya dili idi. Bu xalqların hər ikisi eyni əlifba sistemindən istifadə edirdilər, baxmayaraq ki, onların dilləri tamamilə fərqli idi ... Göründüyü kimi, arilər irqləri Ermənistan turanlılarından fərqli olaraq, assuri əlifbasından imtina ediblər... Əhəmənilər dövründə Midiya və Persiyada istifadə olunan iki əlifba müşahidə edirik ki, onların hər ikisi də assur dilindən daha sadədir, biri – Turan dialektli olanı xalqın danışmağı üçün, o birisi isə işğalçıların dilini ifadə etmək üçündür”.

Armeniyada işlənilən dil məsələsinə aydınlığı qədim müəlliflərin mətnləri xüsusi rol oynayır.

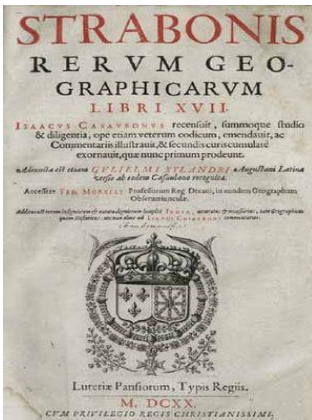
Əvvəla Ksenofunun “Kirin Anabasisi”, e.ə. V əsrə aid olan əsərinə müraciət edək (Giriş, məqalə, tərcümə və şərhlər M.İ.Maksimovanındır). Bu əsərdə Ksenofontun iştirak etdiyi “Onminlərin yürüşü” təqdim olunur.

Buradan aydın görünür ki, erməni alimlərinin dünyaya yaydığı Orontidlər (hay-erməni mənəbələrində Ervantidlər) “erməni çarlığında” pers mənşəli satrap Oront hökmdar (şərqi Armeniya) olaraq, pers çarına tabe idi. Onun qoşunu pers qüvvələrindən ibarət idi, armenilər, mardlar və xaldeylər isə muzdlular idi.

Tərcüməçi **M.Maksimovanın** şərhlərində və qeydlərində göstərilir ki, **“armenilər şərqi və qərbi Armaniya-da yaşayan qəbilələr birləşməsi idi”**.

Təxminən həmin dövrdə qərbi Armaniya hakimiyyət Pers imperiyasının digər satrapı Tiribazda idi. Onun qoşunu – perslərdən ibarət idi, muzdlular sırasında isə Xalib və Taok qəbilələrinin nümayəndələri var idi.

Buradan çıxarılan ən vacib nəticə ondadır ki, istər şərqi, istərsə də qərbi Armaniya danışıq dili qismində hansısa hay-erməni dili deyil, pers dili istifadə edilirdi, çünki erməni hesab edilən kənd sakinləri yunanlarla tərcüməçi vasitəsilə yalnız pers dilində ünsiyyət qura bilirdilər, yəni həmin dövrdə Armaniyanın əksər əhalisi üçün pers dili doğma dil kimi çıxış edirdi.

500 il zamanına geri çəkilərək, **Strabona** müraciət edək, onun (“Coğrafiya”) əsərinə. Buradan aydın olur ki, Antiox Selevki-din sərkərdaları Artaksiy və Zariadriy Armaniya adlanan ərazini genişləndirərək, ünsiyyət olan pers dilini aramey dilinə çevirmiş olurlar və **heç bir danışıq hay-erməni dildən söhbət gedə bilməz.**

500 il geri çəkilərək, **Prokopiyy Kesariyskinin** (b.e. VI əsr) “Tikililər haqqında” əsərinə diqqət yetirək.

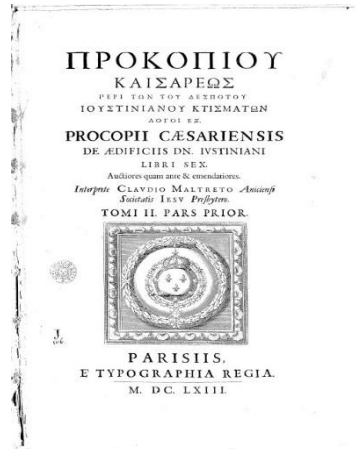
Armeniya haqqında yazarkən bu müəllif Bizans imperatoru Yustinianın etdiklərini xüsusi qeyd edir. Göstərir ki, imperator Sofafena [Sofena], Feysonda dağarası keçidləri möhkəmləndirmiş, burada yeni tikililər, müdafiə ehkamlar qurmuş və hərbi qarnizon yerləşdirmişdi. Sonra isə müəllif qeyd edir:

“Вот какими способами он [император] явился спасителем для народов **Армении**, дав им безопасность”.

Prokopi Kesariyskinin yazısından hansı nəticə əldə etmək mümkündür?

Tamamilə aydın görünür ki, **Ksenofont dövründən təxminən min il keçməsinə baxmayaraq, Armenia ərazisində öncə olduğu kimi bir sıra xalqlar (qəbilələr) yaşamaqdadır və hay-ermənilərin mövcudluğu, artıq titul millət olduğu haqqında heç bir işarə yoxdur. Bu fakt bir daha “Armeniya” sözünün ilk növbədə ərazi-coğrafi ad olduğu tezisini təsdiqləyir.**

Qeyd edilməlidir ki, **saxtalaşdırılmış hay-erməni çarlıqları (Ervantidlər, Artesesidlər, Arşakidlər), özü də hay-erməni titul milləti və hay-erməni danışiq dili haqqında hay-erməni xadimlərinin bir sıra etirafları mövcuddur.**

Source: gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Belə ki, tanınmış hay-erməni linqvisti və tarixçisi **Ke-rop Patkanovun** “Исследования о диалектах армянского языка” (С.Пб., 1869 г.) göstərilir ki, **“bu günün erməni dilinin müxtəlif dialektləri və ləhcələri erməni millətinin hansısa qədim ümumi vahid dilinin variantlarıdır və dəyişmələridir, heç cür tənqiddə dözülməzdir”**. Alimin fikrincə, mövcud danışıq dil fərqləri öncədən gələnlərdir və ilkin şəkildə V əsrə qədər mövcud idi, o zamana qədərki xristian Armeniyanın ilk tərcüməçiləri saray dilindən şərti-ədəbi dil yaratmalı oldular. Əgər bu **ölmüş və uydurulmuş dil hipotetik olaraq hansısa zamanda danışıq dili olubsa, o yalnız Parfiyalı sülalənin Arme-niyada hakim olan dövrü ilə bağlana bilər**.

Ən tanınmış erməni mənşəli ermənişünas alim, Miçi-qan Universitetinin siyasi və sosial tarixi üzrə professoru, Çikaqo Universitetinin əməkdar professoru **Ronald Qri-qor Syuni** öz məşhur əsəri “Ararata baxış: Armeniya yeni tarixdə” (Ronald Grigor Suny “Looking toward Ararat: Armenia in modern history”, Indiana University, Press, 1993) yazır:

“Çoxlu ermənilərə məxsus olan qatı millətçilik köklərinin olmasının, əsil-nəcabəti olmamasının kompensasiyasıdır və tarixi biliklərin əvəzlənməsidir”.

“...Xalqın ən vacib iki əlaməti – baza mədəniyyəti və sosial strukturu nöqtəyi-nəzərdən köklü (qədimdən olan) və müasir ermənilər arasındakı fərqlər oxşarlığı qat-qat üstələyir”.

Tanınmış erməni linqvisti **E.Q.Tumanyanın** fikrincə “erməni yazısının yaranması, həmçinin məktəbdəki təhsil və kilsələrdə oxunan duaların suriya, yunan və pers dilində aparılması həmin dillərdən, xüsusən **iran dilindən götürmələr o dərəcədə çoxdur ki, uzun illər erməni di-**

linin iran dillərindən əmələ gəlməsi hökm sürürdü” (Э.Г.Туманян, “Древнеармянский язык”. Изд. «Наука», М., 1971 г.).

Beləliklə, “Arminia” ilk növbədə coğrafi addır və araşdırmalarımızda da göstərildiği kimi, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarında yerləşən hökmdar Daranın Bisütun yazısında “Urartu” adının sinonimi qismində iştirak edir. Urartu yazılarında isə (e.ə. VII əsr) “Arme” termini “şərq kənarı” mənasını verirdi, eləcə də Assuriyanın ibrani mətnlərində və mixi yazılarında, qədim fars və qədim yunan mənbələrində Urartu adı “yuxarı”, “yüksək”, “yüksəklik”, “yuxarı ərazi”, “dağ yeri” semantikasına malikdir. Əhəmənilər hakimiyyəti dövründə Herodotun zamanında bu coğrafi termin inzibati mənada daşıyırdı, xristianlıq dövründə isə konfessional əhəmiyyətə malik idi.

Bizim bir neçə tədqiqatlarımızda, o cümlədən «Термин «Армения, будь то топоним или этноним, не имеет никакого отношения к нынешним армянам и присвоен ими» (Баку, СОПАТ, 2021 və həmçinin “Day.az” və Trend.az” 20.10.2021-ci il) saytlarına müsahibələrdə göstərilib ki, “Arminiya” sözünün kökündə duran hissə Arima / Arimi / Erme (yunanca Arimai / Arimoi) “Nairi xalqları” tərkibinə daxil olan tayfa adından qaynaqlanır və bu etnik qrup qədim Turanlı Hatti-lərin sələfləridir, hansılar ki, İncildə Ashteroth (Ashashtari) kimi tanınmışlar. Qədim tarixçilər Pindar (təxminən e.ə. 470-ci il), Kalisfen (e.ə. IV əsr) həmin tayfanı Kilikiyada yerləşdirirdilər.

Tanınmış coğrafiyaçı Strabon da (təxminən b.e. 20-ci illəri) öz “Coğrafiyası”nda Arima adlı Xatt tayfasının Kilikiyadan olmasını göstərmişdir.

Həqiqətən, bəllidir ki, qədim zamanlarda Kilikiya torpaqları turanlı Xatların beşiklərinin biri olmuşdur və heç də təsadüfi deyil ki, antik dövr ilə məşğul olan alimlərin çoxu “Arima” adı ilə bağlı Tifon haqqında mifologiyanı Hattilərə aid edir, sonradan Hettlərin (Hittites) mifologiyasına keçməsinə və daha sonra yunanlar tərəfindən mənimlənməsini və onların mifologiyasında öz əksini tapdığını qeyd edir (Homer, Qesiod). Odur ki, qədim Kilikiya torpaqlarında, bu günkü Türkiyə ərazisində müasir türk vilayəti Karamanda Ermenek adlı şəhər mövcuddur. Göstərdiklərimizə aid ətraflı məlumat professor C.Kempbellin **(J.Campbell “The Hittites”: Their inscriptions and their History, Montreal, Toronto, 1890)** xatlara aid ingilis dilindəki əsərindən əldə etmək mümkündür.

Onu da qeyd edək ki, qədim misirlilər sözü gedən Hatt tayfasını “Mesopatamiyalı Naharaim”, ivrit mətnlərdə bunlar “Aram Naharaim”, aasurlar isə bunları Nairi (Nairi) adlandırırırdılar. **Herodot bu tayfanı Sakalar kimi qəbul edirdi** və Neuri (Nevrlar) adlandırır.

İtaliyada bunları etrusqların bir hissəsi, İspaniyada isə Navaressa kimi tanıyırdılar.

Hər iki halda bu tayfanı Khubur-Subarlara və ya Sabirlərə / Savirlərə bağlayırdılar.

Beləliklə, “Armeniya” adı toponim, daha dəqiq xoronim olduğu halda, etnonim kimi də qəbul edilə bilər. Lakin **istər toponim olsun, istərsə də etnonim, “Armeniya” adının bu günkü hay-ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur, Bisutun yazılarında isə coğrafi areal mənasını daşıyır.**

Bu hissənin sonunda Şərqi Anadoluya aid olan “Arminiya” termini haqqında Kars sakini, torpaqları qarış-qarış tanıyan, məşhur türkiyəli tarixçi Fəxrəddin Kırzioğlu-

nun 1995-ci ildə Ankarada nəşr olunmuş son əsərlərindən biri olan “Türk tarixində Ermənilər” əsərində verdiyi məlumat ilə tanış olmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Alimin yazdığı kimi, Şimalda Qafqaz silsiləsi və Qara dəniz, cənubda Qırmızı Özen, Kərkük və Suriyada olan Sincar dağı, qərbdə – Malatya-Şukurov və Asiya İrmağı ilə əhatə olunan, şərqdə isə Xəzər dənizinə qədər olan torpaqlar onunla diqqət çəkirdilər ki, buradakı çaylar dörd dənizə tökülürdü. Məhz bu səbəbdən həmin torpaqlar qədim dövrlərdən müxtəlif dillərdə «Yuxarı-ellər» və ya «Yüksək ölkə», yəni suyun axıb gəldiyi torpaq adlandırılmışdır. Hələ e.ə. 1280-ci ildə assuriyalılar Van gölünün ətraf ərazisi daxil olmaqla, Böyük Zabanın şimalında və Dəclənin yuxarı hissələrində olan torpaqları öz sami dillərindəki mixi yazılarında Uru (yüksək) – Atru (ölkə) kimi təsvir edirdilər. Bu da qısaldılmış formada **Ur-Artu** kimi təqdim olunurdu.

Assuriyaya su gətirən torpağı, Nairi adını, yəni çaylar (nehirler – ırmaklar) və ya “çay, su”, coğrafi termin kimi istifadə etdikləri yazı da məhz assuriyalılara məxsusdur (Sonralar onlar Nairiyə başqa, yəni «düşmən» mənası verməyə başladılar). Bu barədə türkiyəli professor Şəm-səddin Günaltay (Ş.Günaltay «Yaxın Şərq II Anadolu», Ankara, 1946-cı il) yazmışdı. Bu torpaqlara işarə edən və İncilin erkən versiyalarında Yaradılış (Genezis VIII, 4) hissəsində yer tutan saitlərsiz «R-R-T» adı, İncilin sonrakı redaksiyalarında səsləndirilmiş, yəni saitlər əlavə olunmaqla «Ararat dağı» və ya «Ararat torpaqları» (Nuhun gəmisinin dayandığı yer) kimi təqdim edilmişdi.

E.ə. I minillikdə cənub çöllərindən gəlmiş və Diyar-bəkir torpaqlarında yerləşmiş arameylər Dəclənin yuxarı şimal torpaqlarını öz dillərində «Ar-Mina» / Har-Mina / Har-Min-yab kimi adlandırmağa başladılar, bu da məzmunca «yuxarı torpaq / ölkə» (burada «Ar» = «yüksək, yuxarı», «Mina» isə = «torpaq, ölkə») deməkdir. Bu termin ətrafda yaşamış xalqlara tətbiq olunan aramey danışıq dili qismində farslara qismət oldu. Bu da çar I Daranın e.ə. 515-ci ildən b.e. qədər Bisütun qaya yazılarında bu torpaqları Ar-Mina və Ar-Minia (coğrafi cəhətdən indiki Elazığ-Tunceli bölməsi) formasında xatırlamağa əsas verdi. Bunu erməni katolik rahib-tarixçi Cozef Sandalqyanın «Histoire Documentaire de l'Arménie des Ages du Paganisme» adlı kitabında, (Roma, 1917-ci il, həmçinin fransız tarixçisi Rene Grousset «Histoire de l'Arménie (des 1071)» adlı kitabında Paris, 1947 (hər iki kitab fransız dilində) belə qeyd etmişdir. Sonralar Qərbi Anadolunun sakinləri, ionlar (qədim yunanlar) Gekatey Miletiski (e.ə. 549-486-cu illər) və Herodot (e.ə. 484-425-ci illər), farslardan sami coğrafi adını (Armini, Arminia) götürərək,

«Armenya» (“yuxarı torpaq, ölkə”) terminini öz əsərlərində istifadə etdilər, bu yerlərin sakinlərini isə «Armenioi» (Armenilər) adlandırdılar. Və bu, sonrakı Yunan və Roma mənbələrində bir ənənəyə çevrildi.

Yuxarıdakılardan belə nəticə alınır ki, «Yuxarı El-lər / Yüksək, Yuxarı torpaq, ölkə», «Urartu», «Ar-mina / Ar-Miniya», «Armeniya» terminləri coğrafi cəhətdən təxminən oxşar ərazini əks etdirərək, həm də müəyyən bir semantik kimliyə malikdir, çünki fərqli dillərdə eyni mənanı daşıyır.

Fəxrəddin Kırzıoğlu erməni mənbəyi olan Qrant Andreasyana istinadən, yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərində tamamilə düzgün vurğulayır ki, **haylar «Armenian / Ermeni» adını çox sonralar və təsadüfi olmadan mə-nimsəmişlər**, belə ki, Axlantlı Qriqor kimi erməni-qriqorian rahiblər Teymurdan bəhs edərkən (1393-cü ilin hadisələri), Şərqi Anadolunu «Yuxarı ölkə», yaxud Kemahlı Qriqor (Erzincanın qərbi) Cəlairləri xatırladaraq, bu torpaqları “Yuxarı əyalətlər” adlandırır. Bu torpaqların sakinləri haqqında danışan F.Kırzıoğlu qeyd edir ki, Yuxarı El-lərdə (Urartu / Armenya) və ondan cənubda şumerlər ilə qohum olan Subarlar məskunlaşmışdılar. E.ə III minilliyə aid Şumer-Akkad mətnlərindən irəli gələn məlumata əsasən, Subarlar sami və ya ari dillərinə aid olmayan aqlüti-nativ xarakter daşıyan dildə danışdılar. Subaru adı “Sub-Aru” deməkdir (burada “Su” Dəcla və Fərat çaylarını + “Aru” isə “ara”, (“ikisinin arası”) mənasını verir) və bu semantika “Mesopotamiya”, yəni “Çaylararası” termininə uyğundur.

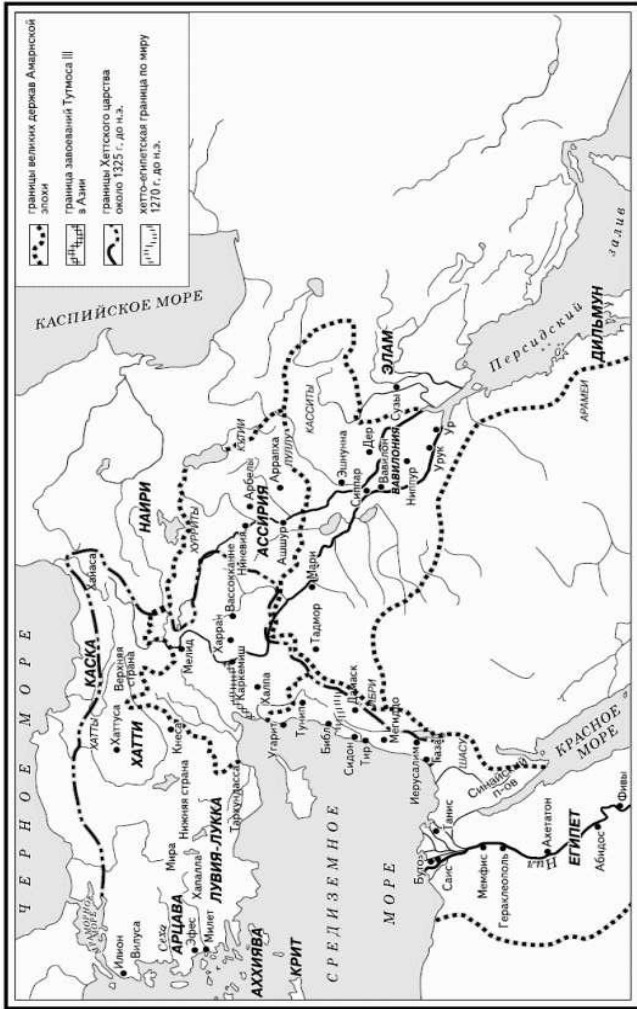
F.Kırzıoğluya görə, onların şimal qonşusu, hətta ehtimal var ki, şimal qolunu qədim hürriilər təşkil edirdi və onların paytaxtı e.ə 2350-ci ilə qədər indiki Urfanın yerin-

də olan şəhər idi. Hürriləri Kharri kimi tanıyırdılar, qədim misirlilər onları Kharru, yəhudilər İncildə olduğu kimi Hor (Horit, sonluqdakı “t” cəm halı bildirir) adlandırırdılar. E.ə. XVIII-XVI əsrlərdə hürriələr Hələbdə və Şimali Suriyada hökmranlıq edirdilər.

Xett dövlətinin paytaxtı Hattuşda (Boğazgöy), Kerkükün Mari və Tel-Amarna rayonlarındakı qazıntılar hürriələrin dilinin aqlütinativ olduğunu göstərdi və alman filoloqu E.Forrer buna əsaslanaraq, onların dilinin turan mənşəli, daha dəqiq desək, türkoid tipli dillər qrupuna aid olduğu barədə fikir irəli sürdü. Onların həyat təzi və atçılıqla məşğul olmaları da hürriələrin turan mənşəli olduğuna dair əlavə əsaslar verdi. F.Kırzioğlunun fikrincə, Urartulular (Yuxarı Ellilər) əsasən Hürriələrin törəmələridirlər və ural-altay dil qrupuna oxşar olan öz aqlütinativ dillərindən istifadə edirdilər.

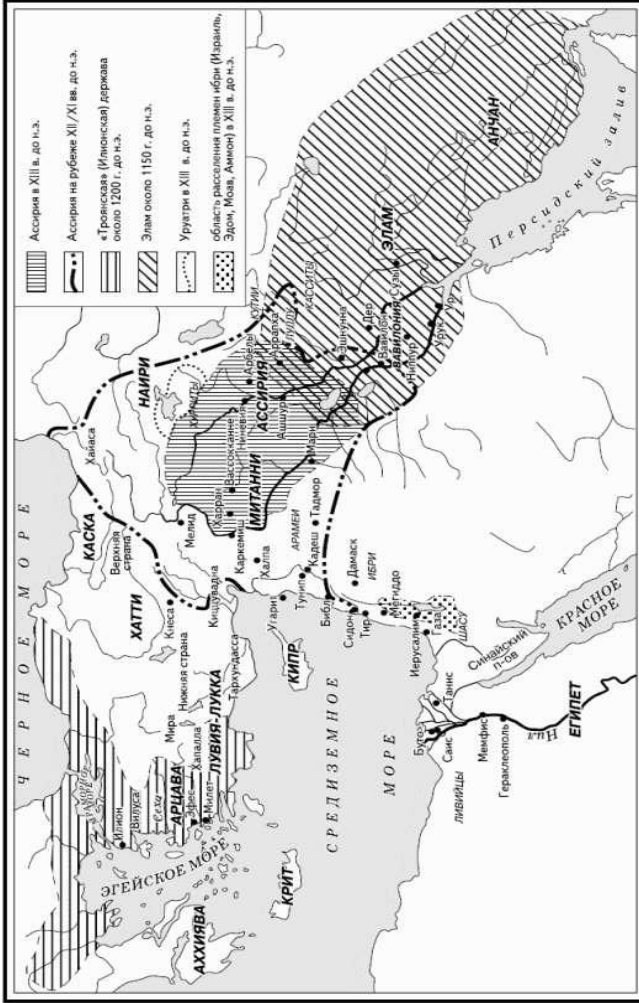
Sonrakı mərhələdə bu torpaqlarda kimmerlər yaşamışlar, F.Kırzioğlunun yazdığı kimi, bir çox tədqiqatçılar onları prototürk kimi qəbul edirdi. Onları kimmerlərin etnik qohumu olan və oxşar həyat təzi keçirən Saklar (skiflər) əvəz etdilər.

Е.ә. II minilliyin 3-cü yarısında Yaxın Şərq

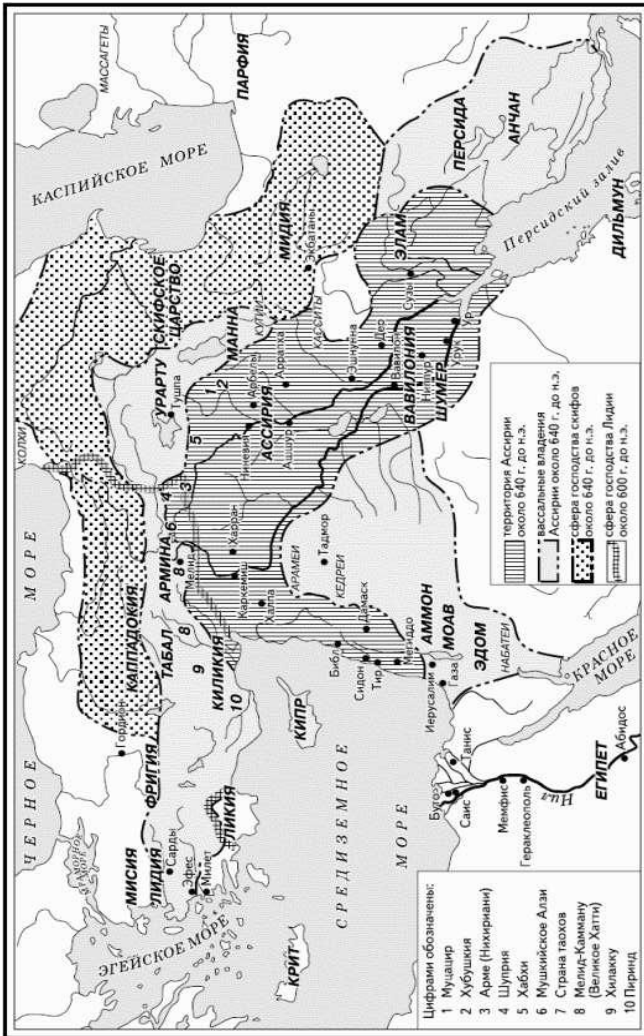
Мәнбә: М.Д.Бухарин, I.A.Ladinin, B.S.Lyapustin, A.A.Nemirovski
«Qədim Şərq tarixi»

E.ə. II minilliyin sonunda Yaxın Şərq

Mənbə: M.D.Buxarin, İ.A.Ladinin, B.S.Lyapustin, A.A.Nemirovski
«Qədim Şərq tarixi»

Е.ə. VII əsrdə Yaxın Şərq

Мənbə: M.D.Buxarin, İ.A.Ladinin, B.S.Lyapustin, A.A.Nemirovski
 «Qədim Şərq tarixi»

Kimmerləri assur dilində “Gimirri” adlandırırdılar, Əhdi-Ətiqdə kimmerlər Yafətin böyük oğlu “Qomer” kimi xatırlanır.

Ümumtürk tarixi üzrə görkəmli alimlərdən olan professor A.Zəki Validi Toğan Türk və İran dastanlarını, həmçinin bizanslı Prokopiusun (e.ə. 550-ci il yekunlaşmış) salnamələrini təhlil edərək göstərdi ki, Kimmerlər Xəzər və Bulqarların əcdadlarıdır (yəni Şərqi Avropa qıpçaqlarıdır).

Herodot (III, 93-94) Dara dövrünün 20 satraplığı haqqında yazarkən, Armina terminini coğrafi mənada istifadə edir. Ərmənlərin geyim və xarici görünüşü təsvir olunarkən onların midiyalılara oxşar olduqları və beləliklə Frigiya koloniyasının hay-erməniləri tipinə uyğun olmadığı vurğulanır. **Miletli Hekatey (e.ə. 549-486) “Armenioi” (Ərmənlər, Ərməniyyətilər) adı altında Herodot kimi Urartunun ermən əhalisini nəzərdə tutur. F.Kırzioğlu Herodot (VII, 73, 78, 79) və onun Daranın varisi I Kserksin (e.ə. 486-465) dövrünün təsvirinə əsaslanaraq haqlı olaraq qeyd edir ki, əgər hay-ermənilər Frigiyalıların koloniyası olaraq o zaman Fəratdan şərqə köç etmişdilsə, hansı səbəbdən onlar fars qoşunlarında ermənlər (qədim Urartu) və onların Qara dənizə qədər şimal qonşuları ilə deyil, Frigiyalıları ilə birlikdə ümumi komandanlıq altında peyda olurlar?** Bu arada onu da qeyd etmək vacibdir ki, Herodot (III, 93-94) o dövrün satraplıq sayı və həmin satraplıqların Əhəmənilərə ödədiyi məbləğlər haqqında məlumat vermişdir.

Strabon (XI, XIX, 16) qeyd edirdi ki, ermənlərin / armenlərin bütün dini inancları perslər və midiyalılarınkı kimidir (perslər hakimiyyəti onlardan ələ keçirmişdirlər). Lakin, Akilisena (Ərzincan, Şərqi Anadolunun qərbi) ermən-

ləri / armenl ri lidiyalılar kimi Anahit  ibadət edirdilər, bu barədə Herodot da (I, 93) oradakı müqəddəs m b dl rd  fahi  liy  sitayii  olunurdu deyə qeyd edirdi. F.Kırziođlu-
nun yazdıđına görə, bu, hay-ermənilərin ya adıđı ərazi
idi.

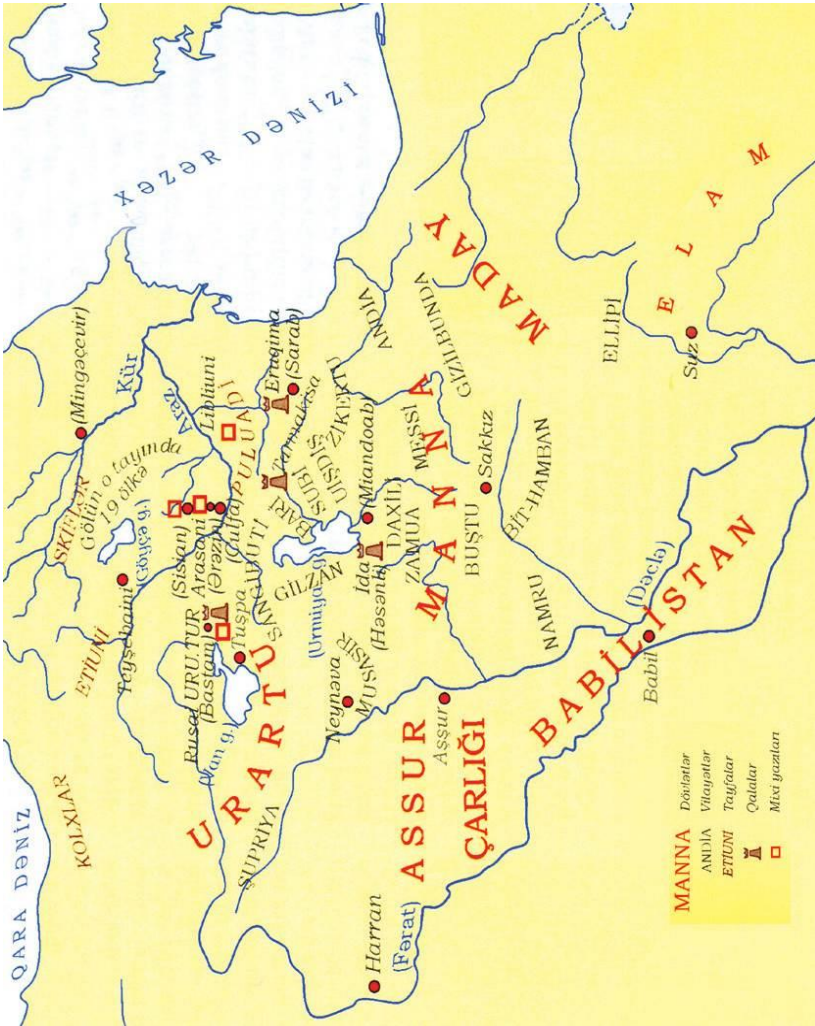
III. Zəngəzura hay-erməni iddiaları

Biz, erməni alimlərinin hay-ermənilərin tarixi meydana e.ə. VI-V əsrlərdən meydana gəlməsi ilə bağlı tirajlaşdırılan yanaşmalarla qəti razılaşmayaraq, bununla belə bunu nəzərə alaraq erməni uydurmalarının mahiyyəti və onların ifşasını təqribən e.ə. I minilliyin birinci yarısındakı zaman dövrünü əhatə edərək, Urartu və Manna dövlətlərinin və bunlardan sonrakı Midiya çarlığının mövcud olduqları zamandan aparılmasını istəyirəm Zəngəzur və Kür və Araz çayları ətrafındakı torpaqlar bu və ya digər formada bu dövlət birliklərinin tərkibinə daxil idilər.

Xatırladaq ki, e.ə. I minilliyin əvvəllərində Urmiyanı Zaqros-zonada müxtəlif tayfa birlikləri yaranmışdı ki, onlardan ən böyüyü kuti, lullubi, hurri və başqa tayfaların bilavasitə varisi olan Manna idi.

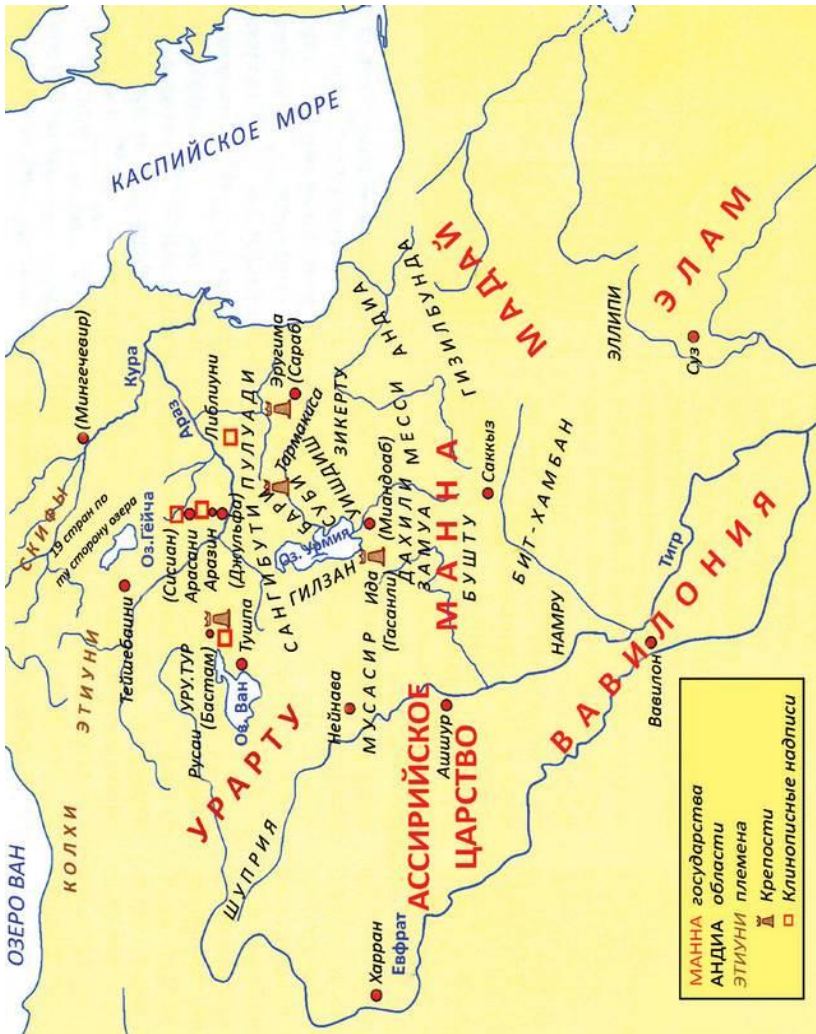
Manna İlk dəfə e.ə. 843-cü ildə Səlmansar səlnaməsində qeyd edilmiş, assuriyalılar bu ölkəni Mannani (Mannalılar ölkəsi), Mannaya, urartlılar Manne adlandırırdılar, III Səlmanasarin dövründən isə Manna hökmdarlarının adlarına və onun paytaxtı – sonralar İzirtu şəklində rast gəlinən Zirta adına rast gəlinir.

Mannanın gücləndiyi illərdə o, Araz çayından çox şimaldada ərazi ələ keçirirdi, yəni sonralar Zəngəzur və Sünikin yarandığı Arazın digər sahilindəki bölgələri də daxil edirdi.

Manna dövləti

Mənbə: “Azərbaycan tarixi”: 10;
 (<https://e-derslik.edu.az/books/232/units/unit-1/page18.xhtml>)

Сənubi Qafqazın ərazisi е.ə. IX-VII ə.

Мənbə: “Azərbaycan tarixi”: 10;

(<https://e-derslik.edu.az/books/232/units/unit-1/page18.xhtml>)

Ermənilərin Zəngəzur və Sünik torpaqlarına iddiaları üzərində dayanaq.

Öncə göstərildiyi kimi, tarixi və bugünkü Azərbaycan torpaqlarına hay-erməni iddiaları Cənubi Qafqazda bu etnosun avtohtonluğunun isbat edilməsi cəhdləri ilə sıx əlaqədardır. Cəhdləri reallaşdırmaq məqsədilə erməniçilik Zəngəzura daxil olan Araz boyu Meğridən Arpa-su çayının mənbəyinə qədər olan ərazilərdə qədim dövrlərdən guya məskunlaşdıqlarını sübut etmək üçün hər cür imkana əl atır.

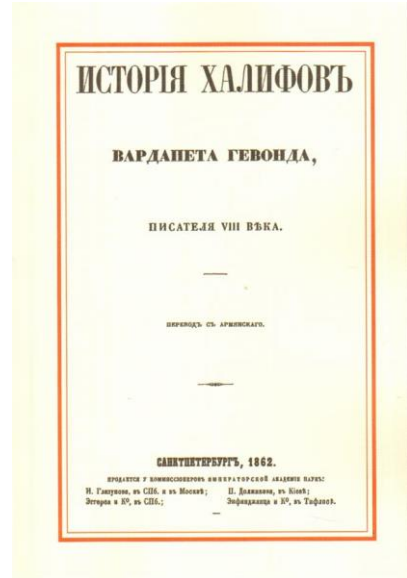
Bir sıra erməni mənbələri göstərir ki, Araz boyu Meğridən Arpa-su çayının mənbəyinə qədər olan ərazilər hay-erməni olmayan xalqın torpaqları idi. Mesrop Maştosun həyatı haqqında məlumat verən **V əsrin erməni müəllifi Koryun** yazır ki, Qoxtn (təqribən Ordubad-Meğri) və Sünik ərazisində əhali hay-ermənəcə deyil, başqa dildə danışır (Корюн, «Житие Маштоца», М., 1962 г.), özü də bu dili «kobud» dil adlandırmışdı.

Koryunun yazısını tərcümə edən erməni alimləri **Ş.V.Smbatyan və K.A.Məlik-Oqancanyan** həmin mətnə şərh verərək, qeyd edirdilər ki, burada söhbət həmin ərazilərdəki madalardan gedir. Erməni mənbələrində madalar «marlar», əraziləri isə «Mark» adlanırdı və bunun altında, şərhçi erməni alimlərinin qeyd etdiyi kimi, «Kiçik və ya Böyük Midiya yox, Ararat dağının şimal-şərqindən başlayaraq, Araz boyu, Şərurdan Naxçıvana, Xirama, Cığaya (qədim Culfa) və s. qədər olan ərazi başa düşülür» (Корюн, «Житие Маштоца», комментарии к гл. 6).

Bununla da ötən əsrin erməni alimləri Culfa, Naxçıvan, Şərur və Araz boyu sonrakı torpaqların ermənilərə aidiyyətinin olmadığını, burada onların yaşamadıklarını etiraf edirlər. Ərazidə yaşayan madalar, er-

məni mətnlərində isə adları **marlar** olanlar orta pers dilindən tərcümə edildikdə «ilan», «əjdaha» mənasını verir.

Digər erməni müəllifləri də torpaqların hay-ermənilərə aidiyyətinin olmadığını təsdiqləyir. Belə ki, VII ə. Erməni müəllifi **Gevond** yazısında Qoxtnı, yəni Ordubad-Meğri, Culfa, Naxçıvan torpaqlarını madalar torpağı kimi qələmə verir («История халифов Вардапета Гевонда», Санкт-Петербург, 1862 г.), müəllifin tərcüməçisi, tanınmış erməni alimi **Kerop Patkanovun fikrincə isə madalar bu torpaqlarda ən azı e.ə. VI əsrdən başlayaraq yaşamışlar.**

Öncə söhbət açdığımız **M.Xorenski** öz əsərində qeyd etmişdi ki, Masisin (Ağrı-dağ, müasir Ararat) ətəklərində, Naxçıvanda və Araz boyu madalar – Astiaq xələfləri yaşamış və onları əjdaha – vişap kimi tanıyırdılar («Повествование М.Хоренского», кн.1). Digər erməni müəllifi **Vardan** göstərir ki, Axuryan çayı ətrafında (Ksenofontun verdiyi Arpa-su) «marlar çəmənliyi» yerləşir (Вардапет Вардан, «Всеобщая история», 1861 г.).

Buradan belə nəticə çıxarılmalıdır: **qədim erməni mənbələrinə əsasən, Masis, Meğri, Naxçıvan, Şəhur və Araz boyu sonrakı torpaqlar ən azı Axuryan (Arpa-**

su) çayına qədər atropat-madalar torpaqları idi və bu həqiqətləri müasir erməni alimləri də etiraf edirlər.

«Mar – ilan, əjdaha» orta pers termininə diqqət yetirək. Maraqlıdır ki, qədim türk dilində «muq / maq» həmin mənanı daşıyır və bəllidir ki, madaları klassik mənbələrdə «maq» və ya «muq» adlandırırdılar.

Erməni tarixçisi Koryundan başqa, alban tarixçisi **Orbeli** də qeyd edir ki, M.Maştos tərcüməçilərdən istifadə edərək, sonradan onları bu torpaqlarda yepiskop rütbəsinə qaldırmışdı (Stepannos Orbelyan, “History of state Sisakan”, пер. с армян. на англ. яз. Роберта Бедросяна). Unutmayaq ki, Orbeli Sünik knyazı idi və onun məlumatına görə, Qoxtn knyazları da Sisakan boylarından idi. Nəhayət, M.Xorenski də göstərir ki, Maştosun qarqarlar dili üçün əlifba yaratmasında iki nəfər köməkçi olmuşdu.

Göstərilən bilgi və etiraflardan aşağıdakı nəticələr çıxarılmalıdır:

Birincisi, Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Arpa-çay / Axuryan sularının mənbəyinə qədər olan ərazilərdə, həmçinin Qoxtn-da, Sünik və Albaniyada yaşayan əhali Mesrop Maştosun dilini, yəni hay-erməni dilini başa düşə bilmirdi.

İkincisi, sadalanan vilayətlərdə ünsiyyət yaratmaq və tərcümə məqsədi ilə eyni şəxslər istifadə olunurdu və bu da o deməkdir ki, buradakı əhali, çox güman, eyni dil-də danışdı.

Üçüncüsü, əgər həmin ərazilərdə hay-erməni əhalisi yaşasaydı, tərcüməçilər lazım olmazdı və bu dil erməni ruhaniləri üçün yad deyil, tanış, doğma dil olardı.

Onu da qeyd edək ki, Ermənilər həmişə Gəncəsər və Tatev monastirlərini müvafiq olaraq “Qarabağda (Ərsak) və Zəngəzurda (Siunik) erməni mədəniyyətinin

mərkəzləri” kimi təqdim etməyə cəhd göstərmiş və göstərməkdə davam edirlər. Lakin tarixi sənədlər onların Alban mənşəli olmasına heç bir şübhə yeri qoymur.

XVI əsrdə Alban kilsəsinin bütövlükdə və onun Sünik hissəsinin əhəmiyyətini Şah İsmayıl Xətəinin 1506-cı ildəki Fərmanı da sübut edir, bu sənəddə o, Tatev monastırının (Sünik) başçısı və baş keşişi Vardapet Simonun Göyçə vilayətinin ruhaniləri üzərində əvvəlki hüquqlarını təsdiq edir və ona vergi güzəştləri müəyyən edir.

Fərmanda sadalanan ərazilər arasında Arran, Arasbara, Kapanat, Orof, Sisacai, Quştasif, Qaradağ, Naxçıvan (bax: А.Д.Папазян, «Персидские документы Матенадарана») da vardır. Bu Fərman-sənədin mahiyyəti ondadır ki, XII-XV əsrlərdə dirçəlmiş Alban kilsəsi əvvəllər itirilmiş torpaqlarını qaytararaq özünün qüdrətini yenidən bərpa etmişdir.

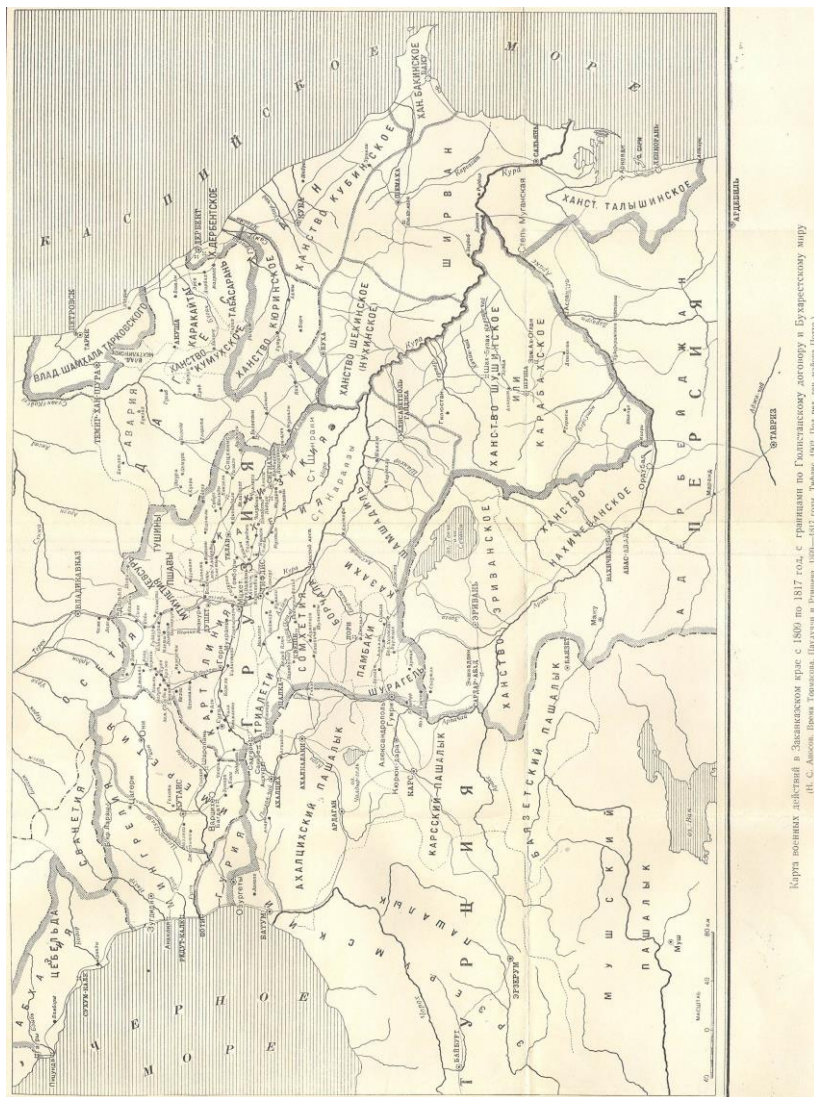
Bir halda ki, Zəngəzur (Sünik) və Naxçıvan bu siyahıya daxildir, onda **buradakı ruhanilər də hay-erməni yox, Alban ruhaniləri olmuşlar. Lakin ermənilər öz saxtakarlıq mahiyyətlərinə sadıq qalaraq, burada da Qaradağı (Cənubi Azərbaycan) Qarabağla dəyişdirməyə və Alban katolikosluğuna münasibətdə müəyyən edilmiş güzəştləri hay-erməni katolikosluğu üçün müəyyən edilmiş güzəştlər kimi təqdim etməyə cəhd göstərirlər.**

Bu cür faktları XV əsrə aid daha erkən sənədlərdə, o cümlədən Qaraqoyunlu Sultan Cahanşahın Fərmanlarında da tapmaq mümkündür. Bu sənədlərdə Tatev və Vaqadi monastır torpaqları hər cür vergidən azad edilir, Göyçə vilayətinin ruhaniləri isə Tatevin baş keşişi Şmavon Vardapetə, yəni Sünik Alban kilsəsinin başçısının təbəliyinə verilir.

Burada qeyd etmək vacibdir ki, **sənəddə məhz Alban xristian ruhaniləri “xristianların nümayəndəsi” adlandırılır.**

Azərbaycan hökmdarlarının mülkiyyət ilə bağlı fərmanları və şəriət qaydalarına uyğun olan hüquqi sənədlər – kupçilər haqqında mövzuya toxunmağı məqsədə müvafiq hesab edirik. Həmin sənədlərlə tanışlıq və onların təhlili keçmişin real vəziyyətini olduğu kimi açıqlamağa imkan yaradır.

Карта военных действий в Закавказском крае с 1860 по 1817 год, с приложением по Гюлестанскому договору и Бухарестскому миру
 (Н. С. Мосин. Проект трактата, Пущиничи и Панаевы, 1819—1821 год). Парис, 1822. Под ред. ген.-майора (позд.)

Мөнбә:

https://runivers.ru/images/date/2009_november/05/m.jpg

Naxçıvan xanlığı

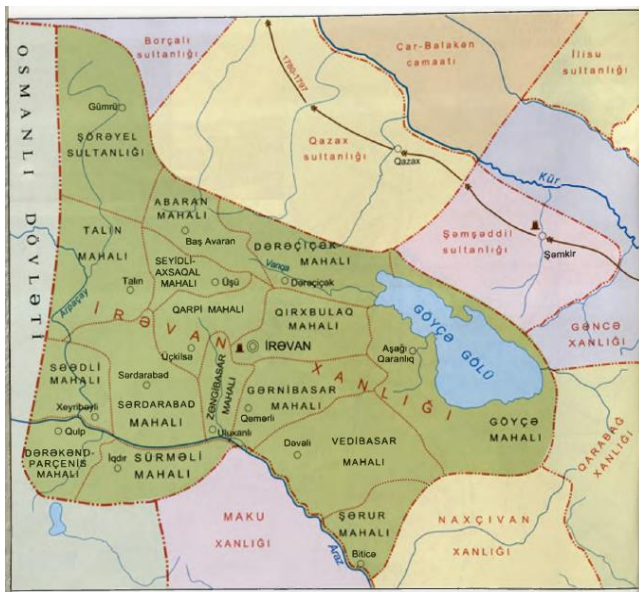

Mənbə:
<https://az.ertaq.az/xeber/Naxchivan-xanliginin-dovlet-ve-doyus-bayraqlarini-teqdim-ati-olub-902619>

Mənbə:
https://az.wikipedia.org/wiki/Nax%C3%A7ivan_xanlığı

İrəvan xanlığı

Mənbə:

https://az.wikipedia.org/wiki/P%C9%99mb%C9%99k_sultan%C4%B1%C4%9F%C4%B1#/media/File:%C4%B0%C9%99van_xan%C4%B1%C4%9F%C4%B1n%C4%B1n_x%C9%99rit%C9%99si.png

Mənbə:

The Khanate of Yerevan, c. 1800.

https://az.wiktionary.org/wiki/Nax%C3%A7van_xan%C4%B1%C4%9F%C4%B1#/media/File:ErevanKhanate.gif

**Ханлиқ Зақафқазияда 1809-су илдән 1817-си илдәк
һәрби әмәлиятлар хәритәсində Гүлүстан сүлһ
мүқавиләсинә әсасән сәрһәдләрлә. Тифлис, 1902-си ил.**

Мәнбә: *general-mayor Pottonun redaksiyası altında;*
<https://runivers.ru/>

Qarşımızda tərtibatçısı və tərcüməçisi A.D.Papazyanın olduğu “Matenadaranın pers sənədləri” kitabıdır (Erm. SSR Elmlər Akademiyasının nəşri, Yerevan). Kitabı, müvafiq olaraq, 1959 və 1968-ci il nəşrlərində ayrıca verilmiş fərmanlar və ayrıca toplanmış kupçalar daxildir.

Qeyd edilən sənədlərin ətraflı təhlili, rus dilinə tərcümə ediləndə baş verən təhriflər, eləcə də sənədlərin məzmununu saxtalaşdıran əlavələr xüsusi təhlilin mövzudur, lakin hazırkı konkret halda biz əldə olan Matenadaran sənədlərindən yalnız **Zəngəzura** aid olan **kupçalara** baxacağıq və diqqəti onların bir sıra mühüm cəhətlərinə cəlb edəcəyik.

Əvvəla, əgər kupçada söhbət xristian icmasından gedirsə, gəlin dəqiqləşdirmə aparaq: bu, alban-qafqaz (Sünik) və ya hay-erməni (qriqoryan) icmasıdır?

İkincisi, hay-erməni şərhçisi A.Papazyan tərəfindən sənədi saxtalaşdırmaq və bu yol ilə orta əsrlər Ermənistanının uydurma, o dövvrü Azərbaycanın real tarixini əvəzləyən, tarixini yaratmağa yönəlmiş hansı qəsdən düşünülmüş “yeniliklər” (mətnin əslində olmayan söz və ifadələrin və əlavələrin tərcüməyə daxil edilməsi, xüsusi əvəzetmə yolu ilə anlayışların ilkin mənasının təhrif edilməsi, xüsusi və coğrafi adların dəyişdirilməsi) görülmüşdür?

Saxtalaşdırılmış elementlərin müəyyən edilməsinə həm hay-erməni şərhçilərinin rus dilinə tərcümə edilmiş sənədlərin özləri ilə detallı müqayisəsi, eləcə də köhnə qrafika ilə (əski əlifba) Azərbaycan dilində mövcud olan sənədlərin mətninin əsllərinə istinad etməklə nail olunur

Bu işə çox vacibdir, çünki kupçalar hay-ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına iddialarını və guya bu torpaqlarda mövcud olan hay-erməni dövlətçiliyi haqqında uydurmaları ifşa edən təkzibolunmaz faktiki materialdır.

Kupçalardan göründüyü kimi, bu ərazidə hay-ermənilərin avtoxtonluğunun istisna olunması, bölgənin əsas mülkədarları arasında hay-ermənilərin olmaması, torpaq sahələrinin azərbaycanlı mülkiyyətçilərdən bu və ya digər formada alınması torpaq sahibləri və bura gələn hay-erməni əhalisinin azsaylığına dair tarixi reallıqlar barədə əyani sübutdur.

Üçüncüsü, kupçaların Azərbaycan şahlarının (Qaraqoyunlu, Akqoyunlu və Səfəvilər) fərmanlarının icrasına yönəlmiş sənədlər olduğu hallarda, əvvəlcə bu fərmanlar haqqında məlumat və şərhlər verilir, bundan sonra kupçaların özlərinin əzmunu açıqlanır. Bununla yanaşı, A.Papazyanın şərhlərində müvafiq fərmanın mahiyyətinin bilərəkdən təhrif edildiyi hallar xüsusi diqqət cəlb edir.

Əvvəl qeyd olunan “Sultan Cahanşah Qaraqoyunlunun Tatev və Vaqadi monastır torpaqlarının hər cür vergilərdən azad edilməsi və **Göyçə vilayətinin erməni ruhanilərinin Vardapet Şmavona, Tatevin rahibinə tabe edilməsi haqqında 1449-cu il Fərmanı (sən. 2)**” üzərində daha ətraflı dayanaq. Fərmanın adı Papazyanın tərcüməsinə uyğun verilib. Lakin sənədin əslində Fərmanın adının bizim tərəfimizdən seçilən hissəsi yoxdur və, deməli, Fərmanın mənası bilərəkdən təhrif edilir. Erməni alimin məqsədi bəllidir, çünki XV əsrdə Cənubi Qafqazda hay-qriqorian **icması** olan bir dənə belə iyeparxiya yox idi, bu iyeparxiyalar Kiçik Asiyada idi. Elə gələcək Eçmiədzin özü də hay-erməni katolikosluğunun gələcək iqamətgahı kimi Qaraqoyunlu Sultanı Cahanşahın xeyir-duası ilə Üçkilsəyə yalnız 1441-ci ildə köçmüşdü, Cahanşah gələcək Matenadaranın elə banisi idi: onun dövründə sənədlərin saxlanması üçün bina tikildi, şahın əyanları onu Mətin-dərə, yəni mətnlərin saxlanğı (Mətin-mətn, dərə-

dərə (saxlanc), məsələn, "ağıl dərəsi", yəni "ağıl saxlancı" və ya "olduqca ağıllı adam") adlandırırdılar.

Müəllifin düşüncəsinə görə, süni şəkildə daxil edilən "erməni ruhaniləri" ifadəsi monastır və onun torpaqlarını ermənilərinki kimi təqdim etmək məqsədi daşıyır. Məlumdur ki, Zəngəzurdakı Tatev monastırı o dövrdə hay-erməni kilsəsindən asılı olmayaraq mövcud olan Sünik kilsəsinin ən mühüm məbədi idi. Monastırın rahibi alban olan Sünik xristianlarının "xristian rəhbəri" adlanır, mənşəcə həmçinin alban olan Göyçə vilayətinin xristianlarına da Tatev monastırının rahibini özlərinin rəhbəri kimi tanımaqları göstərişi verilir. Sənəd xristianlığın nümayəndələrinin alban-xristian, onların Tatevdəki xristian kilsəsinin isə aparıcı, alban xristian əhalisini birləşdirən kilsə olduğunu göstərir.

Tatev monastırının mülklərini ətraflı təsvir edən 1400-cü il **kupçasında** (sənəd 3) vurğulanır ki, Kapanat, Sisajan və Tuman-e Naxçıvan (Kafan, Sisian və Naxçıvan) Azərbaycan ölkəsinə aiddir, sadalanan bütün coğrafi adlar isə sırf türk-azərbaycan xarakteri daşıyırlar.

Üçkilsə kəndinin (hay-ermənilər tərəfindən 1441-ci ildən sonra Vaqarşanat, eyni adlı monastır isə Eçmiədzin adlandırılmışdır) 1430-cu il tarixli **kupçasında** (sənəd 4) isə qeyd olunur ki, şeyx Səid-bəy əs-Sədinin (Sa'dlu soyundan) Saru Məlik adlı vəkili "nəcib xristian dininin patriarxı Üçkilsə mütəvəllisi xəlifə Qriqora Çuxur-Səd vilayətinin Azərbaycan ölkəsinə tabe olan Üçkilsə kəndinin üçdə bir hissəsini" satıb. Kupça tərtib edilən ana burada hay-erməni kilsəsi mövcud olmadığından, söhbət yalnız alban xristian əhalisindən olan Qriqoridən gedə bilər. Üstəlik, Papazyan "mütəvəlli" adını "rahib", "xəlifə"ni isə "yepiskop" kimi səhv tərcümə edir.

Əslində “mütəvəlli” “yepiskop” və ya “rahib” deyil, “vəqf icracısı”, yəni Qriqor vəqf müdiri idi.

1431-ci il tarixli kupça (sənəd 5) bildirir ki, Üçkilsə kənd sakini, xristian olan Qriqor Cəlal bəyin oğludur, Əmir Beşkənin oğlu Rüstəmdən əmlak (kiçik mülklər) alaraq onları monastırın mülkiyyətinə verir.

Burada Papazyan qəsdən səhv edir, kupçanın adında Üçkilsə kəndini Vağarşanat kəndi, yəni yalnız 1441-ci ildən sonra meydana gəlmiş adla, Qriqorini isə Cənubi Qafqazda, Eçmiədzində hay-erməni Katolikosluğu meydana çıxmadan əvvəl Eçmiədzin katolikosu adlandırır. Bu kupçanın adında Əmir-Rüstəm Orbelyan adı ilə bağlı başqa bir saxtakarlıq da var, çünki əslin mətnində görkəmli Əmir müsəlman ailəsinin məşhur Alban-Sünik ailəsi Orbeli-Orbelyan ilə qohumluğu haqqında heç bir yerdə heç bir göstəriş yoxdur. Papazyanın XV əsrdə **erməni soylarının** monastır və feodal torpaqlarının əksəriyyətinin köçəri aristokratiya tərəfindən ələ keçirildiyini və “sonuncu **erməni soylarının** nümayəndələrinin qurtuluş məqsədi ilə keçmiş iri torpaq mülklərinin cüzi qalıqlarını monastırlara ianə etdiklərini və dini xadimlik qəbul edərək bu üsul ilə qeyd edilən əmlaka hüquqlarını saxlamağa cəhd edirdilər... İnanənin başqa bir yolu da var idi ki, dini xadimlik qəbul edən və bu monastırın rahibi olan feodal ailəsinin nümayəndəsi bu mülkü öz qan qohumundan “alırdı” və şəriət-notarial qeydlə həmin monastıra bağışlayırdı (vəqf edirdi) və vəqf müqaviləsində və ya “vəqfname”də vurğulayırdı ki, monastır rahibi və ya mütəvəllinin vəzifəsini onun vəfatından sonra onun yaxınları (qohumları) tutacaqdır” şərhləri daha da saxtalaşdırılmış görünür.

İrəvan xanlığı.
Mənbə: *Vikipediya*

Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, inzibati hakimiyyət Azərbaycan türklərinin əlində idi və şəriət qanunvericiliyinə görə monastır mülkiyyəti qorunurdu və vergi immunitetinə malik idi. Bu, Qandzasarda Həsən-Cəlallarda da belə idi, Vardapet Şmavonun varislərinin hökmranlıq etdiyi Tatevdə də, dini xadimlik soyla üst-üstə düşən digər yerlərdə də.

Lakin əsas yalan bundan ibarətdir ki, bu torpaqda hay-erməni soy mülkləri olmayıb və, görünür, vəqf “varislik” əmlakının ötürülməsini bu yol ilə qorumağa can atan xristian olan alban zadəgan ailələri ruhani-soy əvəzlənməsindən istifadə edirdilər.

Bizim tərəfimizdən təqdim edilən 1431-ci il kupçası (sənəd 7) Qriqor Makvetsinin Əmir-Rüstəmdən 7 kəndi “satın alıb” monastıra ianə verməsi hadisəsini təsvir edir və müəyyən aydınlıq gətirir. Bu alqı-satqı sənədində qeyd edildiyi kimi, Smbatın oğlu Beşkenin oğlu Əmir-Rüstəm erməni əmirzadəsidir, lakin hər şeydən görünür ki, o, Angelakotdan olan Akonun oğlu Xacaturun oğlu Vardapet Şmavonun zadəgan Sünik-alban ailəsindəndir və xristianların və ermənilərin fəxri hesab olunur, onun 7 kəndi alması və Sünikli albanların məskəni olan Tatev monastırının xeyrinə ianə etməsi vəqflə mülkün saxlanması üzvlükləri haqqında əvvəllər söylənilən mülahizələri nümayiş etdirirlər. Diqqətəlayiq olan budur ki, **məndə xristianlar və ermənilər ayrı-ayrılıqda təqdim olunurlar, bu işə bu sövdələşmənin hay-ermənilərin hər hansı iştirakı olmadan alban-sünik xarakterli olmasının lehinə dəlalət edir.**

Burada, mövzunu davam edərək, göstərilən XV əsr kupçalarından XVI əsrin kupçalarına keçmək

məqsədəuyğundur, lakin ondan əvvəl Səfəvilər dövrü hadisələri üzərində dayanmalıyıq.

Şah İsmayıl dövründə müvafiq kupçaları önləyən bir sıra fərmanlar verilmişdir.

Belə ki, 1503-cü ildə I Şah İsmayıl “Göyçə vilayətinin ruhaniləri üzərində Tatevin rahibi Vardapet Simeonun şəxsində Tatevin keçmiş iyeparxial hüquqlarının təyin edilməsi, monastır torpaqlarının təkrar təsdiqi, habelə bu torpaqların və yerli ruhanilərin çoxsaylı dövlət vergilərindən və öhdəliklərindən azad edilməsi haqqında” fərman vermişdi (sənəd 8). Bununla da, Tatev Monastırının Qara-Qoyunlu və Ağ-Qoyunluya, yəni Alban-Sünik kilsəsinə, uzanan imtiyazları bir daha təsdiqləndi və təmin edildi.

Öncə qeyd etdiyimiz kimi I Şah İsmayıl Səfəvi tərəfindən 1506-cı ildə verdiyi fərmana əsasən Tatev monastırları və onun səlahiyyətləri haqqında fərman verilmişdir.

Bir müddət sonra, 1510-cu ildə, I Şah İsmayılın Tatev monastırına məxsus kəndlərin siyahısını təsdiq edən yeni fərmanı verildi.

Bu sənədlər tam açıq məqsədləri güdüdü – yeni dövlət Tatevin imtiyazlarını yenidən təsdiqlədi, həmçinin bu Alban-Sünik monastırının mülklərini təmin etdi. Xüsusilə vurğulayaq ki, bu, Cənubi Qafqazda Eçmiədzin, yəni adı dəyişdirilərək, Vağarşanat adlandırılan Üçkilsədə yerləşən ilk hay-erməni taxt-tacı monastırı meydana çıxarılan vaxt idi.

Bu baxımdan **1508-ci il kupçası**, hansına əsasən “ilkini olaraq, Angexakotlu Vardapet Şmavona məxsus olan Tatev monastırına məxsus Tatev, Svəri, Taşu, Ağakəndi, Təndzatap, Xotanan, Həmidzor, Şinxər, Xot, Kits, Bordi, Dastad-jərd və Giləzə kəndləri, Bnunis və Qarakil-

sə və bir bağ onun tərəfindən adı çəkilən monastıra vəqfə verilmişdir”, diqqətəlayiqdir.

Sənəddə vurğulanır ki, **“o, müqəddəs və parlaq şəriətin ruhuna tam uyğundur”**, eləcə də **“vəqf xristian dini və musəvi inancına görə qeyd edilib”**.

Vəqfə verilən kəndlər ya Azərbaycan ölkəsinin Urut Kapanatından, ya da Azərbaycan ölkəsinin Si-sadjan tumane Naxçıvanındandır.

Bu sənədin əslində deyilir: “Urutun Tatev monastırının mütəvəllisi (vəqfin idarə edəni) Anqlakotlu Yaqubun oğlu Xaçaturun oğlu, Şmavon”. Rus dilinə tərcüməyə isə Papazyan tərəfindən növbəti təhrif və əlavələr, məhz bunlar, daxil edilir: “... (Vardapet Şmavon) – erməni ruhanilərinin və monastırılığının fəxri, yoxsullara və ehtiyacı olanlara kömək edən və Kapanatın Urut (naxiyasında / mahalında) yerləşən Tatev monastırının qulluqçusu, rahibi (mütəvəllisi) Angelaxotlu Şmavon Xaçaturun oğlu, Akopun oğlu”. Təhrif “Yaqub” adının “Hakop”a dəyişdirilməsi və “erməni ruhaniləri”, “vardapet”, “monastırın qulluqçusu, rahibi” sözlərinin əlavə edilməsi ilə bağlıdır. Əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, burada məqsəd sənədi saxtalaşdırmağa və bu sövdələşmənin iştirakçılarını erməniləşdirməyə yönəlmişdir. Lakin 17-18-ci əsrlərin tək-tək hay-erməni kolonistlərini istisna etsək, məlum olduğu kimi, bu etnosun sonralar köçürülən nümayəndələrinə qədər onlar Zəngəzur (Sünik) və Naxçıvanda yaşamamışlar.

Tarixi məlumatlar aydın göstərir ki, Naxçıvan həmişə Azərbaycana aid dövlətlərin – Albaniya, Sacilər dövləti, Salarilər, Şəddadilər, Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilərin tərkibində olub və çar-rus müstəmləkəçiliyindən əvvəl Naxçıvan xanlığı kimi mövcud olub. Bir sözlə, onun Ermənistanla heç bir əlaqəsi yox idi. Amma

Naxçıvan və Zəngəzur torpaqları da daxil olmaqla, Sünikdəki Alban çarlığı tam **Səlcuqluların işğalına qədər** özünü saxlaya bildi. Hətta XIII-XIV əsrlər Alban İntibahı dövründə Həsən Cəlal – Xaçın hökmdarı – Sünik hökmdarı Orbeli ilə birlikdə hərəkət edirdi. Alban və Sünik hökmdarları qohum idilər, yeni Həsən Cəlalın oğlu Qriqori Kiçik Sünikin sahibi idi, onun həyat yoldaşı isə Orbeli nəslindən olan Sünik hökmdarının qızı idi. Bununla yanaşı, Sünik katolikosları alban katolikoslarla dostluq münasibətdə idilər və, ümumiyyətlə, Sünik kilsəsi Alban kilsəsinə meyl edirdi. XX əsrə qədər Naxçıvan və Zəngəzurun bu torpaqlarında türklərlə yanaşı alban əhalisinin qalığı hissəcikləri də var idi. XVI əsrdən, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründən başlayaraq, Naxçıvan bu qolu ilə Ustaclı Qızılbaşlarına uzanan Kəngərli türk soyunun varislik ərazisi olmuş, Qarabağ xanlığı yarananda isə Ustaclı və Zəngəzur Qarabağla birlikdə onun tərkibinə daxil edildilər.

Urud qalası və əyaləti bir müddət Sünik hökmdarı Orbelyə tabe olan Sisakanlar Sünik knyaz nəslinin varislərinin sahibliyi altında idilər.

1211-1435-ci illərdə Sünikdə hökmranlıq etmiş məşhur knyaz soyu Orbelilərin tabeliyində olan ərazi müasir Ermənistanın indiki Sünik və Vayotsdzor vilayətləri, Qarabağın qərb və Naxçıvanın şimal hissələrini daxil edirdi. Ancaq artıq Qaraqoyunluların hökmranlığı dövründə Orbelilər Sünikdə öz hakimiyyətlərini saxlaya bilmədilər və hətta 1437-ci ildən sonra belə onlar bu knyazlığa hüququnu bərpa edə bilmədilər.

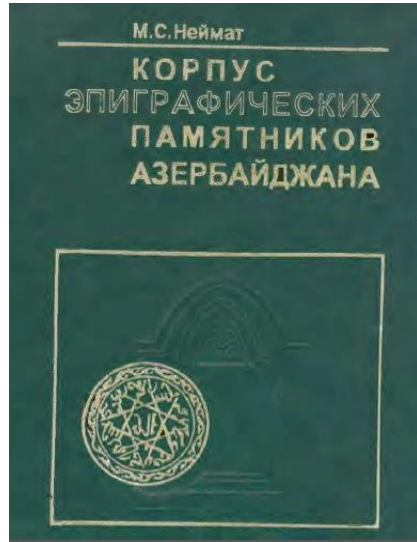
O dövr Sünik əhalisinin etnik tərkibinin aydınlaşdırılmasında mühüm yazılı sübutlardan birinin – keçmişin danılmaz elçiləri olan epiqrafik abidələrin öyrənilməsi vacibdir.

Qeyd etdiyimiz ki-mi, araşdırmamızın pred-meti olan kupça Kapana-tın Urud kəndi və Naxçı-vanın tumane Sisacan ilə bağlıdır.

Zəngəzurun Urud qəbiristanlığının sandığa bənzər qəbir daşları üzərində bəzi hallarda belə yazılıb: “min ov-lada agban” (“biz alban soyundanıq”). Yəni, söhbət İslamı qəbul etmiş albanlardan gedir. Yaxud Urudda üzərində müsəlman adları və Quran ayələri olan “alban soyunda-nıq” sözləri yazılmış qəbir daşlarına rast olunur.

Zəngəzur abidələri ilə bağlı qeyd edirik ki, hələ 1961-ci ildə tanınmış alim, Azərbaycan Elmlər Akade-miyasının müxbir üzvü Mə-şədi xanım Nemət Zəngə-zurdakı Urud qəbiristanlığı-nı tədqiq edib, burada ki qəbir daşlarının üzərindəki epiqrafika oxunub. Bunlar qoç – “daş qoç” və “daş at” “təsviri olan “sandıq tipli” (“sinə tipli”) nadir qəbir daşları idi.

Bəzi abidələrin üzə-rində “biz alban soyunda-nıq” yazısı olub, onların üzərində müsəlman adları və Qu-ran ayələri həkk olunub. Yəni, İslam əhalisi müsəlmanlıq-dan əvvəlki inancların onqonlardan istifadə etməyə da-vam edirdi. Bu torpaqda erməni yox, alban reallığının iz-ləri olan çoxlu alban toponimləri var. Məsələn, Zəngəzur-dan axan çay Ağzan adlanır, Ordubadda, Şəkiddə Ağvanlu məhəllələri, Zəngəzurda isə Ağvanlu kəndi var.

Məlum olduğu kimi, hay-ermənilər bu yerlərdə alban izini inkar edirlər, onu mövcud olmayan hay-ermənilərin izi ilə əvəzləyərək və Uruddakı qəbirlərin erməni qəbirləri olduğunu, guya onları Teymurun fəthindən sonra İslamı qəbul etməyə məcbur edildiklərini bildirirlər, məsələn, Papazyanın etdiyi kimi. Əsassız bəyanatlardan başqa heç bir sübut olmadığından ermənilər belə abidələri məhv edirlər.

Qeyd edək ki, A.Xaçatryan “Ermənistanın ərəb yazıları korpusunu” nəşr etmiş və buraya müasir Türkiyənin ərazisindən (Əhlət, Ani, Ərzincan, Ərzurum), müasir və tarixi Azərbaycan ərazisindən (Zəngəzur, Ş. Çuxur-Səd, Göyçə, Naxçıvan) Şəddadilər dövrünə aid 290 ərəb-fars-türk-dilli epigrafik abidəni daxil etmişdir. Amma Ermənistanın özündən buraya cəmi 30 abidə, o cümlədən keçmiş Azərbaycan Zəngəzurundan 22 abidə daxil edilmişdir. Erməni müəllifi bu yazıları oxumaq üçün mifik “böyük Ermənistan” nostalji xəstəliyinin növbəti dəfə təkrarlanması səbəbindən çoxsaylı təhriflərə və saxtakarlıqlara əl atmışdır. Onu da qeyd edirik ki, bu bölgənin qəbiristanlıqlarında 1929-cu ildə arxeoloq V.Sysoev tərəfindən aşkar və təsvir edilmiş və hələ 1834-cü ildə fransız səyyahı Dubua de Monpere tərəfindən qeydə alınmış xeyli sayda qədim abidələr və “daş qoç” və “daş at”lar ya hay-ermənilər tərəfindən mənimsənilmiş, ya da onlar tərəfindən vəhşicəsinə məhv edilmişdir.

Söylənilənlərdən hansı nəticələrə gəlmək olar?

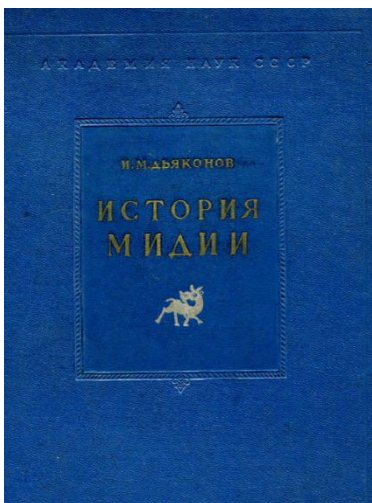
Birincisi, müsəlmanlar – Azərbaycan türkləri – bölgənin yerli əhalisidir.

İkincisi, bölgədə tək-tək alban-sünik əhalisi də yaşayırdı, onların bir hissəsi İslamı qəbul etmiş, bir qismi isə xristian inancını saxlamışdır.

Üçüncüsü, müllərini ianə verən Şmavon hay-erməni deyil.

Beləliklə, biz görürük ki, erməniçilik tərəfindən tək tarix, o cümlədən, Zəngəzurun tarixi saxtalaşdırılmır və yapıdırılmır, hay-erməniliyə heç bir aidiyyəti olmayan tək real baş verən hadisələr deyil, həm də keçmişin hüquqi sənədləri uydurmalar ilə doludur, və bütün bunlar açıq bir məqsəd güdür: ictimaiyyəti qonşuların torpaqlarına iddiaların “legitimliyine” və bu cür hərəkətlərin “tarixi ədalətli” və “əsaslandırılmış” olmasına inandırmaq.

IV. Sangibutu / Sanqibutu və Sanqi: vilayət və sakinləri

Sangibutu / Sanqibutu (Sanqibuta) qədimdən məlum olan, Urmiya gölünün şimalında və Van gölünün şimal-şərqində, mərkəzi qədim mənbələrə görə Urhu (Ulhu) şəhərində yerləşən bölgədir. [bax: B.B.Piotrovski, "Van krallığı" (Urartu); İ.M.Dyakonov, "Midiya tarixi. Qədim dövrlərdən e.ə IV əsrin sonuna qədər" və digər müəlliflər]. Lakin qeyd edək ki, İ.N.Medvedskaya Sangibutunu / Sanqibutunu

Urmiya gölünün cənub-qərbində ("İmperiyalar ərəfəsində Qədim İran" (e.ə. IX-VI ə.)) lokallaşdırır, hansı ki, fikrimizcə kifayət qədər korrekt deyil.

Sangibutu / Sanqibutu bölgəsi yarımüstəqil, bəzən də müstəqil ərazi olub, Azərbaycan ərazisində ilk dövlət birliyi Mannanın tərkibində, sonralar Urartu dövlətinin himayəsi altında, Skif-sakların, qəmərliyələrin tabeliyində olub, Midiyanın sonradan isə Atropatenanın tərkibinə daxil olaraq, Aşşur hökmdarlarının şiddətli döyüşləri və cəza yürüşlərinin səhnəsi olmuşdur. Aşşur mənbələrindən belə çıxır ki, Manna çarlığının yaranmasından əvvəl Urmiya gölü ətrafında və daha da cənuba və şərqə doğru bu ərazidə böyük Assuriya və Urartunun ekspansiya obyektləri olan Zamua, Gilzan, Allabria, Messi, Parsua, Vidsish, Qi-

silbunda, Zikertu, Puluada, **Sangibutu / Sanqibutu** və s. kiçik ərazilər – ölkələr olmuşdur.

Sangibutu / Sanqibutu bölgəsi haqqında bizi maraqlandıran bir sıra məlumat və istinadlar var ki, bunlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

Birincisi, Herodot (5, 199) Midiya köçkünlərinin nəslindən olan siginniləri qeyd edir. Haradasa eramızdan əvvəl 738-ci ildə assuriya salnamələrində Suriyanın şimalında və Finikiyanın şimalında əsir götürülən qutilərin və Bit-Sangibutu sakinlərinin məskunlaşdığı bildirilir, yəni Urmiya gölü bölgəsindən olan köçkünlər. "Sığina"lar adı Midiya bölgəsindən olan "Səngillər" adı ilə uzlaşır.

İkincisi, II Sarqon dövründə Sangibutunun / Sanqibutunun və onun Rusa ilə toqquşmasına dair istinadlar var. Uşdiş bölgəsi ərazisində urartuları məğlub edərək, Uşkaya sərhəd qalasının müqavimətini qıran Sarqon, Urartuda mühüm rol oynayan Subi bölgəsinə daxil oldu. Burada Urartu süvariləri üçün minik atlar yetişdirilir və "bütün Urartuda süvarilərə at yetişdirmək qabiliyyətinə tayı olmayan" insanlar yaşayırdılar və bu ərazi "Urartuların Manneylər ölkəsi adlandırdıqları Subi"dir. Sonra Sarqon Sangibutu / Sanqibutu bölgəsinə getdi və onun əsas şəhəri Ulhuyanı dəhşətli məğlubiyətə düşər etdi.

Üçüncüsü, Sangibutu / Sanqibutu haqqında başqa bir qeyd də atçılıqla bağlıdır. S.M.Qaşqayın qeyd etdiyi kimi (bax: Ön Asiya tərtibatı III), Naxçıvanın Şahtaxtısında aparılan arxeoloji qazıntılarla bağlı: "Məlum olduğu kimi, eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəlləri Ön Asiya ölkələrində atçılıq getdikcə daha mühüm rol oynamağa başlaması ilə səciyyələnir" və "Şahtaxtı qəbiristanlığında ki, keramika məmulatları at skeletini örtürdü", eləcə də "Şahtaxtı qəbiristanlığının bir çox qəbirlərində insan sümükləri-

nin izləri olmayan at skeletlərinə rast gəlinir". Assuriya yazılı mənbələrinə görə, Urmiya gölünün və şimal bölgələrində, yeni Naxçıvan mahalından çox da uzaq olmayan yerdə, at yetişdirmək qabiliyyəti ilə xüsusilə seçilən manney bölgələri mövcud idi. II Sarqon, Subi və Sangibutu bölgələrinin sərhədindəki Aniaştaniya yaşayış məskənini "ilxılar evi" (bit suqullat) adlandırır, və Manne çarı Sarqona "yəhərlənmiş atları onların ləvazimatları ilə birlikdə" hədiyyə etdi. "Görünür, atçılığın mühüm rolu Şahtaxtı məzarlığında da öz əksini tapıb".

Aşağıda Sangibutu və onun sakinləri haqqında bu məlumatları daha ətraflı nəzərdən keçirəcəyik.

Sangibutunun / Sanqibutunun tarixi-coğrafi mövqeyi İ.M.Dyakonov tərəfindən "Midiya tarixi. Qədim dövrlərdən e.ə IV əsrin sonuna qədər" əsərində uğurla interpretasiya olunmuşdur. Alim qeyd edir ki, "Midiyanın tarixi coğrafiyasının açarı onun relyefinin və oroqrafiyasının tədqiqidir" və hər hansı bir qədim ölkənin tarixində xarici hadisələrin iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini anlamaq ..., onun ayrı-ayrı hissələrinin yerini və hərbi kampaniyaların istiqamətini dərk etmədiyimiz üçün biz Midiya relyefinin təbii bölgüsü üzərində daha ətraflı dayanmalıyıq". Assuriya salnamələrində qədim bölgələr qeyd olunduğundan, onları ölkənin qədim bölgələrə təbii bölünməsi ilə əlaqələndirmək rahatdır. Bu baxımdan, İ.M.Dyakonov adları əsrlər boyu dəyişmiş təbiət əraziləri üçün daimi nömrələmə təyin edir və gələcəkdə "bir-birini əvəz edən siyasi-coğrafi və etnoqrafik terminlərin təxmini lokallaşdırılması üçün" istifadə edir.

İ.M.Dyakonovun aşağıda göstərilən xəritəsində biz Atropatena Midiasına (Magasanna) daxil olan, I və II rəqəmlərlə nömrələnmiş vilayətlərlə (rayonlarla) maraqlanıyıq.

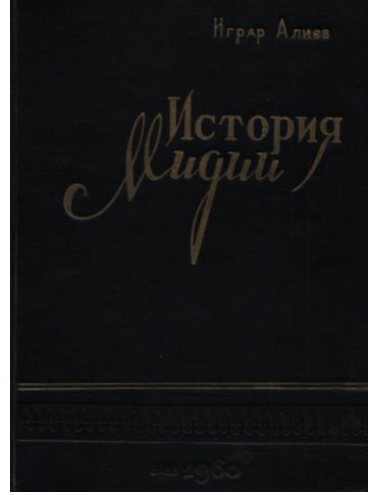
Midiya bölgələrinin sxematik xəritəsi.

Мәнбә: *İ.M.Dyakonov, "Midiya tarixi", səh. 89*

İ.M.Dyakonovun qeyd etdiyi kimi, I bölgə – “Araz çayından Avrin-Dağ və Qara-Dağ dağ silsilələrinə qədər, müasir Kotur-Xoy-Mərənd şəhərlərinin bölgəsidir” və onu “assurlar tərəfindən Sangibutu / Sanqibutu adlandırırdılar və e.ə. IX-VIII əsrlərin sonunda Urartunun tərkibinə sıx daxil idi”. “Sangibutu / Sanqibutu düzü münbit əkinçilik bölgəsi idi” və “onu Araz vadisindən ayıran dağlar, eləcə də bu bölgəni Erməni Yaylasından ayıran uzununa dağ silsiləsi (Kotur aşırımı ilə) qədim zamanlarda davamlı sıx meşə ilə örtülmüşdür” (subtropik meşələr).

II bölgə – “Qara-su çayının vadisidir (Arazın cənub qolu)” haqqında çox az məlumat var və sonralar kadusilər tərəfindən məskunlaşmışdır. Göstərilən parçalardan görünür ki, I və II rayonlar Araz çayı boyu Qafqaz Albaniyasının gələcək torpağı və onun cənub-qərb hissəsi Zəngəzur (Sünik) ilə həmsərhəddir.

Bu torpaqların etnik tərkibinə gəlincə, İ.Əliyevin (“Midiya tarixi”ndə) qeyd edildiyi kimi, **“e.ə. III-II minilliklərdə gələcək Midiyanın qərb bölgələrində kutilər, lullubiylilər, kassitlər, elamlılar və bəzi başqa tayfa və tayfa qrupları yaşayırdı. Bu zaman lullubeylər Urmiya gölünün cənubunda yerləşən bölgələrdə, şimalda, şimal-şərqdə və şimal-qərbdə isə Kutilər yaşayırdılar. Lullubeylərdən cənubunda və cənub-şərqində kassitlər yaşamışlar və eyni zamanda, Urmiya bölgələrində hurri etnik-dil elementlərinin məskunlaşma ehtimalı da istisna edilmirdi. İ.Əliyevin sözlərinə görə, Sangibutu / Sanqibutu həm də Urmiya gölünün şimal-qərbində və şimalında və ya Təbriz-Mərənd-Xoy ərazisində lokallaşdırılmışdır.**

Bir sıra tayfalar sadalandığı üçün onların dil mənsubiyyətinə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur.

Bununla əlaqədar olaraq, etnik cəhətdən əvvəllər verilmiş tayfa adları ilə əlaqəli İncil Hattlarına (ibtidai Həttlər) aid bir neçə qeyd. Uzunmüddətli araşdırmalarımızda və nəşr olunmuş kitablarımızda albanların – Qafqaz Albaniyasının sakinləri ilə turanlılar olan və aqlütinativ dildə danışan Hattilərin etnik əlaqəsi əsaslandırılır. Bu barədə kitablarda yazılıb: **R.Fessenden** (“The deluged civilization of the Caucasus Isthmus”, Boston, T.J.Russel, Print, 1923), **J.Campbell**, “The Hittites. Their inscriptions and their History”, Montreal, Toronto, Williamson. &Co., 1890; **A.H.Sayce**, “The Hittites. The story of forgotten Empire”, Fleming H.Revell Co. N-Y, Chicago; **C.R.Conder** “Altaic Hieroglyphs and Hittite Inscriptions”; **A.P.Watt** “Palestine Exploration Fund”, 1889.

XIX-XX əsrlərin görkəmli tarixçilərinin əsərlərinə əsaslanaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qədim hattı dili Suriya və Mesopotamiyanın müxtəlif dialektlərində Pers turanlılarının, hind-sak və digər xalqların dilinin əcdadı olmuşdur (J.Kempbell).

Bununla yanaşı, hatt dilinin qədim xaldeylərin (Konder, Kempbell) Proto-Medic və Akkadian dillərinə bənzədiyi göstərilmişdir, bu da öz növbəsində Uqro-Altay dilinə (fin, macar, türk) yaxındır, həmçinin həm də qismən qafqaz dillərinə bənzəyir (Campbell, Sayce).

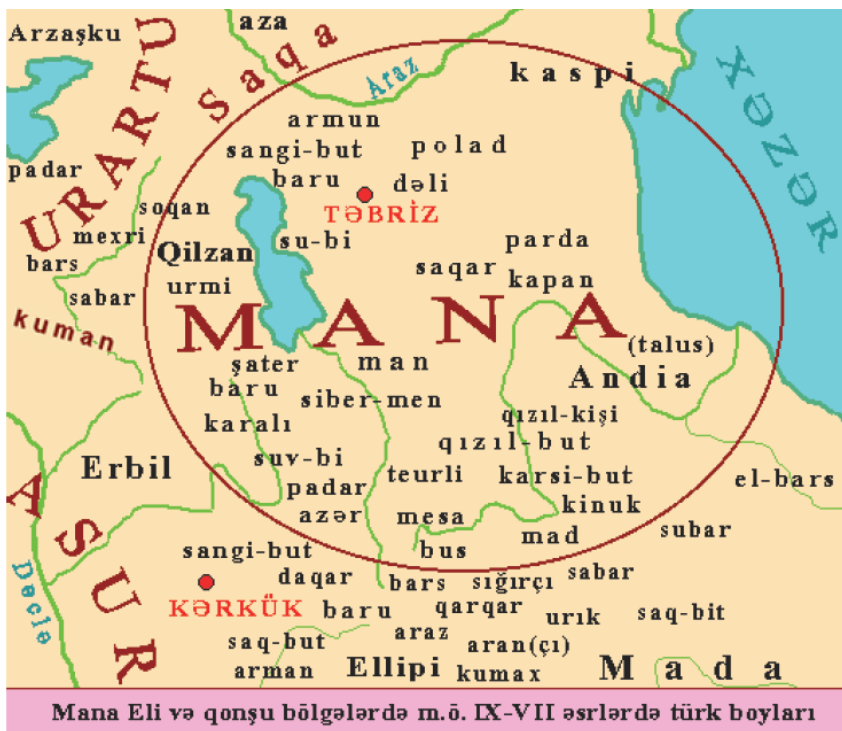
Qeyd olunub ki, hattı yazıları Kipr və Van (Urartu), yeni Elamitic Cossaen (**Lenormant, Hommel**) dillərinə yaxındır.

Mənbələr və araşdırmalar əsasında hattilərə aid olan **Kuti, Lullubi, Kassit və Saka tayfaları haqqında bütövlükdə nəticə çıxarmaq olar. Beləliklə, Lullubi və Kuti Umman-Manda adlanırdı, onlar elə saklar idi (Uqo Vinkler, Heltsfeld), öz növbəsində, Kuti krallığı Babil (Berros) fəth edən protomidiyalılardan ibarət idi, midiyalılar isə Kuti və ya Aşquz-Sakanın bir qolu idi (J.Oppert, "On the Median dynasty", London, 1876 və həmçinin Rowlinson).**

Bununla yanaşı, **Hattilər və kassitlər (kasslar) saklar idi (A.T.Glay, "Personal name from cuneiform inscriptions of the Cassite period").**

Nəhayət, məşhur Çabiri və ya Ha(b/p)iri, Amarna məktublarından döyüşkən gəlmə-işğalçıların saklar olduğu ortaya çıxdı və şumer ideoqramlarında SA.GAZ, SA.GAZ.ZA, SA.GA.AZ, SAG.GAZ, QAZ (**Glay, G.Johannes Botterweck and etc**). "Theological Dictionary of the Gold Testament"). Bu zaman qeyd edilmişdir ki, Çabiri=Hitta-Mittan xalqlarından biridir (Glay,

M.Greenberg "The Ha(b/p)iry". Americ. Orient. Soc. New Haven, 1955).

**Mana Eli və qonşu bölgələrdə m.ö.
IX-VII əsrlərdə türk boyları.**

Mənbə: *F.Ağasıoğlu "9 bitik"*

Sangibutu / Sanqibutu.

Мәнбә: *Wikipedia*

Mənbələrə istinad etməyə davam etmək olar, xüsusən də klassik mənbələr və qədim mətnlərlə yanaşı, Herodot, Strabon, Kalisthen, Burros, Pindar, bibliya salnamələri, Het, Assur, Misir və digər yazılar, rus tarixşünaslığında İ.Şopen, Marr, R.B.Berton, O.R.Qerni, E.Renan, A.H.Seys, Anati və başqaları, J.R.Konder, A.P.Uott, Hammela, Oppert, U.Vinkler, Helzveld, Rowlinson və başqa tanınmış müəlliflərin zəif işıqlandırılmış əsərlərini də istifadə etmək məqsədəuyğundur.

A.T.Glay, Fesenden, C.Kampbell, Levis, B.Paton və başqa bu kimi alimlərin tamamilə istifadə olunmamış əsərlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Azişıqlandırılmış və işıqlandırılmamış əsərlər, bir qayda olaraq, o cümlədən rus dilinə tərcümə olunmurdu və sovet və sonralar rus tarixşünaslığında zəif istifadə edilmiş, ingilis və fransız dillərində öz orijinal formasında mövcuddur və tərcüməmizdə onlara istinad edilir.

Göstərilən mülahizələr əsas mənbələrə istinadən nəticə çıxarmağa imkan verir: **hatti, kuti, lullubeylər, kassitlər, midiyalılar qohum tayfalarıdır.**

Subareylər də Hattilərlə və Sakalarla qohumdurlar. Belə ki, Hattilərin (Cherferitlər) qollarından biri (Hattıların suverenliyinin III nəsində Fələstində hökmranlıq etmiş ikinci evliliyindən olan Hatti evinin atasının oğullarından biri olan Aşşur'a) – Cherpher'a (adından "Kipr" adı verilmişdir) oğlu Chedorlaomer'a, "Subartu insanları" adını almış bunların (Xubur-Subarti sülaləsi) ilk imperiyasının səyləri ilə Elamda (Susian) yaradılmışdır. Onlar həm də sukatlıların Sucathites – "Soco" (Socho) xalqının – sakların əcdadları hesab olunurlar.

Öncə Sangibutu ilə həmsərhəd Zəngəzurda (Syunik) yaşayan Marların (Midiya-Atropatena) tayfalarını

qeyd etmişdik, indi isə saklara toxunmaq məqsədəuyğundur, çünki Zəngəzurun (Sünik) yerləşdiyi torpaqların sakinləri həm də Saklardır.

Strabon və digər antik müəlliflər Kür-Araz hövzəsini Sakasena, Sak tayfalarının yaşayış ərazisi adlandırırlar. Musa Xorenlinin kitabında Sak ərazisi Si-Sakan və Bala-Sakan və ya Sünik və Kiçik Sünikə bölünür. Xorenlinin verdiyi məlumata görə, Saklar ərazinin bir hissəsini Sünik adlandırırlar, lakin perslər onu daha dəqiq olaraq Si-Sakan adlandırırlar (Musa Xorenlinin hekayəsi. I kitab, 21-22-ci fəsilər). Mətnin bu hissəsi Si-Sakan və Sünik adlarının etimologiyasını açır. Orta əsr pers dilində - "si" "üç" rəqəminin ekvivalentidir. Bu halda "Si-Sakan" "Üç sak" kimi izah edilir. Prototürk dilindən SAK termini isə "ox", bəzən də "ox ucu" və ya "nizə ucu" kimi tərcümə olunur (Cem Dilçin, "Yeni tarama sözlüğü", TDK yayınları. Ankara, 2009, s. 189). Bununla da, "Si-Sakan" və ya "Üç Sak", 12 Oğuz qrupu ittifaqından olan Üç Ok-un digər bir adının olduğu ortaya çıxır. Görünür, tarixi Sisakan-Sünik heç də təsadüfən 12 vilayətə bölünməmişdir.

Qədim türk dilində "Sak" termininin sinonimi də "OK" (OX, OQ və OĞ modifikasiyaları ilə), eyni zamanda "**soy vahidi**" terminidir. Bir çox Türk tayfa ittifaqları özlərini bu terminlə adlandırırdılar. **Beləliklə, bu terminin mənalarından biri "ox", digəri isə "soy vahidi" olacaqdır** ("Qədim Türk Lüğəti", SSRİ Elmlər Akademiyası, Leningrad, 1969, s. 367, 370). Bu termindən öz adında istifadə edən türk soy strukturlarına aid nümunələr: ON OK (on ox), BOZ OK (sınımış ox), ÜÇ OK (üç ox) və s.

Pers dilindəki -an praformasının cəm şəkilçisi olduğu üçün, türkçə Si-Sakan daha dəqiq olaraq, Üç Oklar kimi, yəni cəm şəklində olacaqdır. Yuxarıda qeyd olunanla-

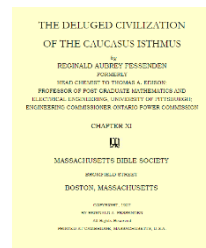
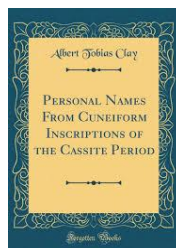
ra tarixi Sakasenanın şimal hissəsində yerləşən Şəmşvil-də (Şəmşadil şəklində türk uyğunlaşması) adını da əlavə edək. Bu toponim gürcü dilindən də müvafiq olaraq "Üç Ox" kimi tərcümə olunur. Bu bölgənin adı Anani Shirakat-sinin adına yazılan "Erməni Coğrafiyası"nda keçir. Tərcüməçi və mətnin şərhçisi Kerop Patkanov erməni salnamə-çisi İoan Katolikosa istinad edərək qeyd edir ki, bu toponi-min adı "Üç Ox" ("VII əsrin erməni coğrafiyası", tərcüməsi K.Patkanovdur) kimi tərcümə olunur. Şəmşvilde də belə-dir. Üç ox haqqında eyni şeyi qrabar mətnlərinin başqa bir erməni tərcüməçisi Nikolay Emin vardapet Vardanın (Vardapet Vardan, "Ümumi tarix", tərcümə və şərhlər Eminindir, 1861-ci il) əsərinin rus dilinə tərcüməsinin nəş-rində də qeyd edir.

Bəs bu "üç ox" nədir? Üç Ox Oğuz tayfa ittifaqın-dan başqa bir kimsə deyildir. Tarix Üç Ok Oğuzlarından başqa heç bir "üç ox" tanımır.

Öncədən göstəriləni kimi, erməniçiliyin Zəngəzur yerləşdiyi qədim marların (madaların) torpaqlarına iddia-lar tarixi faktlar və qədim mətnlərdə də klassik mənbələr əsasında ifşa olunur. İndi isə Sakaların ərazilərini özü-nünlükləşdirmək hay-erməni "çalışmaları" üzərində daya-naq.

Öncədən qeyd edək ki, «Кавказская Албания и Хатты Малой Азии» (Bakı, MHA, 2015-ci il), «Кавказс-кая Албания и генетической анализ в историко-гене-тическом аспекте» (Bakı, MHA, 2016-cı il), «Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməni saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya Armeniya ərazisinin həqiqi sakinləri haqqında» (Bakı, MHA, 2018-ci il), «Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik saxtakarlıqlarını ifşa edir və ya ermənilərin Qafqaz avtohtonluğu cəhdləri»

(Bakı, COPAT, 2019-cu il) tədqiqatlarımızda və onların əsasında nəşr edilmiş kitablarda tanınmış və yeni mənbələrə və müəlliflərə istinadən, qədim xatların Kutı, Lulubi, Kassitlər və Saka tayfaları ilə etnik qohumluğu göstərilmişdir. Belə ki, Lulubi və Kutı Uman-Manda adlandırılaraq, Saklar idi (Uqo Vinkler, Xelsfeld), Babilonu ələ keçirən Kutı çarlığı protomadalardan ibarət idi (Berros), maddələr isə Kutilərin və ya Aşquz-Sakaların bir qolu idi (Julius Oppert “On the Median dynasty”, London, 1876, həmçinin Rowlinson).

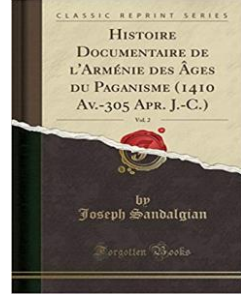
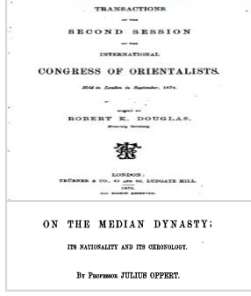
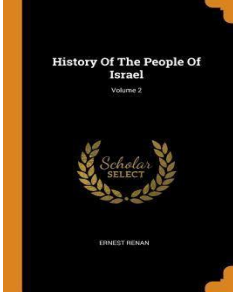

Xatların və kassitlərin Sakalar olması haqqında tanınmış semitoloq Albert Tobias Kley də yazırdı (A.T.Clay “Personal names from cuneiform inscriptions of the Cassite Period”).

Xatların Suti və Qiksoslar kimi adlandırılması və sonda Şərqi Qafqaza və Qara dənizin şimal sahillərinə qayıtdıqdan sonra Skif-Sakalar adı ilə tanınması haqqında Fessenden də yazmışdı (R.A.Fessenden “The deluged civilization. Of the Caucasus Isthmus”, Ch. I-VI, 1923-1927, Cambridge, Massachusetts, USA, Canada).

E.Renan öz əsərində («История израильского народа») Sakaların, Sutilərin, Qiksosların və Xatların qo-

humluđu üzərində dayanır. Nəticədə xatların saka kimi adlandırılması və albanların əcdadları olması göstərilmişdir.

Həqiqətən, Amarn məktublarındakı Chabiri (Ha(b/p)iri) işğalçıları Sakalar kimi təqdim olunmuş və qeyd etdiyimiz kimi, şumer ideoqramlarında SA.GAZ, SA.GAZ.ZA, SA.GA.AZ, SAG.GAZ, GAZ şəklində təqdim olunur (A.T.Clay, G.Johannes Botterweck and etc. “Theological Dictionary of the Gold Testament”). Bununla yanaşı, Chabiri Hittit – Mittannian xalqları kimi də təqdim olunur (A.T.Clay, M.Greenberg “The Ha(b/p)iry”, Americ. Orient. Soc. New Haven, 1955).

Xatların dilinin aqlyutinativ olaraq, Proto-Media (protomadalar) dilinə oxşarlığını və Ugro-Altai (fin, macar, türk) dillərinə yaxınlığını Lenormant, Conder, Campbell və digər tanınmış alimlər də göstərmişlər.

Bu təkrarən verilən qısa məlumatın məqsədi Sakaların və Madaların dil və etnik qohumluğunu göstərməkdən ibarətdir, çünki hay-ermənilərin iddia etdiyi, öncə sadalanan tarixi və bugünkü Azərbaycan torpaqları Sakaların adı ilə də bağlıdır.

M.Xorenski erməni çarı Paruyr kimi təqdim edilən və bununla Sakalarla uydurma qohumluqdan savayı, Sisakan-Sünikdə hökm sürən Skif-Saka budağından olan Sisak bəy və onun qəbiləsindən də söz açır. Bunlar vaxtilə qüdrətli olan, sonradan isə Əhəmənilərin və Makedonların müharibələri nəticəsində Qafqaz və Ön Asiyaya parçalanmış adalar şəklində özünü saxlaya bilən Sakaların bir parçası kimi təqdim olunur. M.Xorenski onları Sakaların qüdrətli vaxtlarında «dahi və çoxsaylı» adlandırır. Xorenskinin məlumatında, İncil ənənəsində olduğu kimi, «Sisak» adı etnonim kimi deyil, antroponim kimi işlənir, halbuki müəllifin söylədiyi hadisələr Saka qəbilələri haqqında olduğundan şübhə doğurmur.

M.Xorenskiyə görə, Sisak, özünün yaşadığı və sonradan ölkəsini öz adına əsaslanaraq, Sünik adlandırır. Amma burada Xorenski maraqlı əlavə edir: «perslər daha dəqiq olaraq, ölkəni Sisakan adlandırırlar. Sonradan Armeniyanın ilk çarı, Böyük Ərsaklar (Parfiya) kökündən olan Valarşak Sisakan xələflərindən ərlər seçərək, onları ölkə başına qoyur və bu da Sisakan boyudur...».

İncili təftiş edərək, uydurma, xəyali yaradılan Haykın kökündən Sisak çıxaran M.Xorenski, təbii olaraq, Sisakan torpaqlarına da hay-erməni əraziləri gözü ilə baxır. **Lakin verdiyi bilgiler maraqlı bir sual doğurur: hansı səbəbə görə perslər ölkəni Sisakan şəklində daha dəqiq ifadə edirdilər? Əgər bu torpaqlar həqiqətən hay-erməni məskənidirsə, nə cür olur ki, yadelli xalq (perslər) hay-ermənilərə öncədən məxsus olan ərazini ermənilərdən daha dəqiq ifadə edir?**

Strabon (XI, VIII, 4) qeyd edirdi ki, Kür çayı ətrafında, Albaniya ilə qonşuluqda Sakasena yerləşir və göstərirdi ki, Sakasenanın yerləşməsi Qoqarenadan şərq isti-

qamətindədir. Bu torpaqlar Araz düzənliyi və Kür arasında yerləşir. Bununla da Xorenskinin bilgiler verdiyi Sisakanın sərhədləri təxminən Strabonun göstərdiyi Sakasena sərhədləri ilə uyğun gəlir, çünki nəzərə alınmalıdır ki, Xorenskiyə görə Sisakanlar alban düzənliyinə, yəni Kür-Araz su hövzəsindəki varis idilər. Qoqarena isə müasir Türkiyə, Gürcüstan və Armeniya sərhədlərinin kəsişməsindədir.

Qoqarenanın da adı sakalardan gəlir. E.ə. 665-cı ildə buraya gələn sakaların başında hökmdarları Gagu = Gogu = Gog dayanırdı. Sonralar isə bu Saka boyuna Gog boyu deyildi və onlar Kür çayının mənbəyində yerləşdilər, Strabon (XI, xiv, 4-5) onların ərazilərini Gogaren şəklində xatırladır, yəni Goq ilə gələn qoqarların Gogar yurdu.

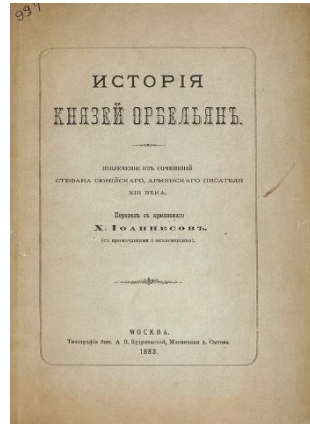
Böyük Ərsakların (Parfiya) dövründə bu region Göledən başlayaraq, Tiflisin ətrafında yerləşən Borçalıya qədər olan ərazini əhatə edirdi, 13 ələtdən (rayondan) ibarət olub, Gugark, Gugarlar deməkdir və belə də tanınırdı. Əsəri ermənilər tərəfindən məhv edilmiş erməni tarixçisi J.Sandalgianın yazdığı kimi, Gugark sözü Gugayar'k deməkdir, yəni Gug / Gog əhalisi, Goglular yaxud "Gug / Gog ərləri". "Erməni coğrafiyası"nda bu region müasir Türkiyənin Qars vilayətinin Gölə, Ərdəhan, Çıldır, bugünkü Gürcüstanın Ahılkələk, Lori, Tomanis və Ermənistanın Pəmbək ərazilərindən ibarət idi (Gugar'k sözündə "k" hərfi erməni dilində cəm şəkilçisidir).

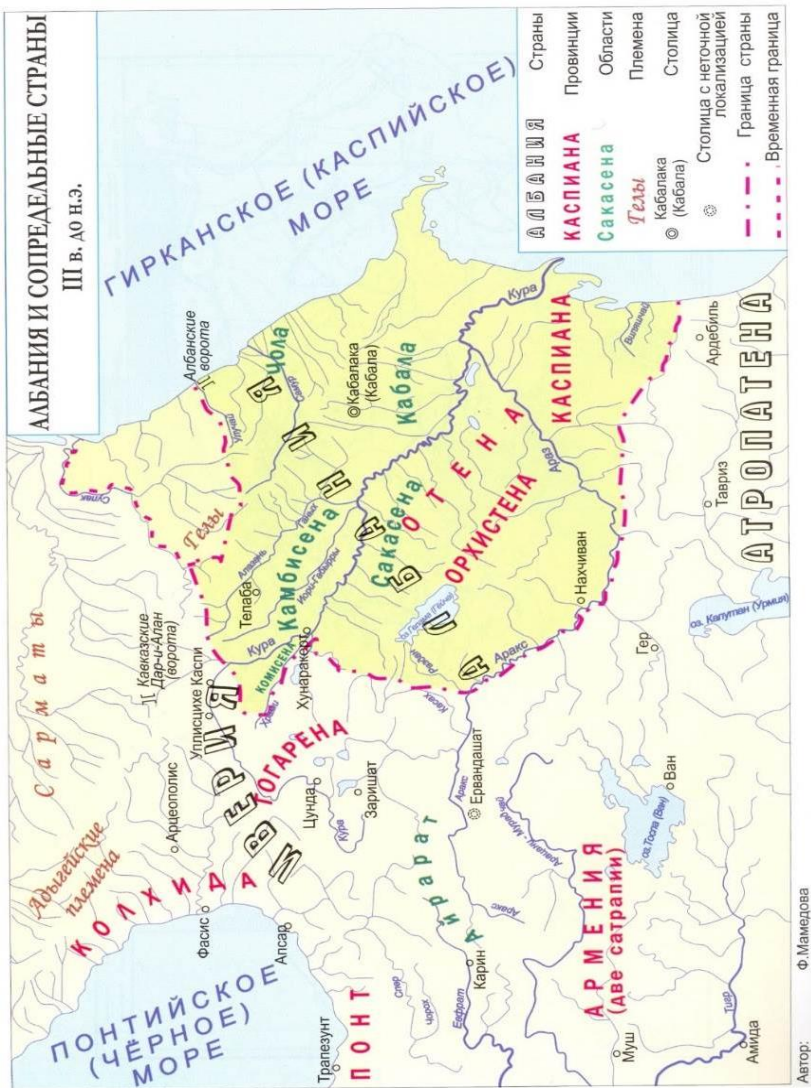
Qədim Qoqar tayfasının izləri bu günə qədər gəlib çatmışdı və F.Kırzioğlunun yazdığı kimi, Qars vilayətinin Ərdəhan-Çıldır-Ahılkələk və Ahıska camaatının bir qismini (sonradan gələn türkmən və tərəkəmə olmayanları, bağçılıq və əkinçiliklə məşğul olanları) Gagavan (Kakavan) adlandırırdılar. F.Kırzioğlu onu da qeyd edirdi

ki, Arpa-çayın sol sahillərində, Gümrüdən şimalda Gagurdağı (müasir xəritələrdə “Cacur”), Ahilkələk regionunda isə Gogiya və Goga-şen (yəni Gog-abad, Gog yurdu) adlı göllər mövcud idi. Bütün bunlar sözü gedən Saka – türk tayfalarının – qoqarların uzaq keçmişindən gələn irsidir. Bu əhalinin bir qismi isə, xüsusən bugünkü Gürcüstan ərazisinə aid olanlar Çin-Çavat və Cavak / Cavakh kimi tanınırdı.

İstefan Orbelyanın sülaləsi haqqında tarixində yazıldığı kimi, Qoqarena (Quqark) ərazisi e.ə. 600-ci illərdə Çenasdan (Çinistan), Çinin qərbində, Eftalitlərdən şərqdə, Qaşqar yaxınlığında, yəni Şərqi Türkiстанdan gələn Orbelian knyazlarının xanədanı idi.

Sakasenaya aid mövzuya qayıdaraq, qeyd edək ki, erməni tarixçisi J.Sandalgian (I, 242, 364) göstərmişdir ki, sonrakı erməni mənbələrində Sakasena Şakaşen kimi verilir. Bu isə sonrakı Albaniyanın Uti vilayətindəki Şakaşenadır. Ermənilərin tarixi saxtakarlıqları «Sakasena» və «Şakaşen» anlayışlarını düşünölmüş niyyətlə əvəz etməyə çalışmasındadır, çünki bununla sakaların yaşadığı ərazi daralır. Üstəlik, bu növ erməni alimləri Araksenanı Mil düzündə yerləşdirməyə çalışırlar və bununla da tarixi Armeniyanın sərhədlərini Mil düzünə qədər uzatmaq niyyətindədirlər.

Mənbə: prof. Fəridə Məmmədovanın xəritələrindən

Halbuki, Strabon Araksenanı indiki Ararat vadisi torpaqlarında kifayət qədər dəqiq yerləşdirir. Misal üçün, Strabon Armeniyanın şəhərlərini göstərərək, qeyd edir ki, Artaksada Araksena vadisi yaxınlığındadır. Bu şəhər təxminən Araz sahilində, tarixi Şərur vilayətində (Xorenatsiyə görə marların (midiya-atropatların) torpağı kimi tanınan), indiki Naxçıvandan şimal-qərbdə yerləşən şəhərdir.

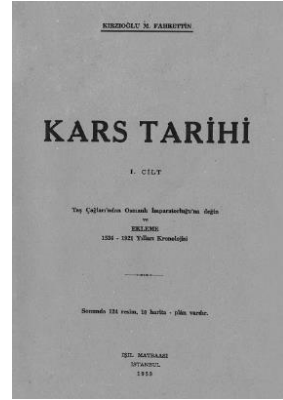
Onu da qeyd edək ki, Gəncədə mərkəzi olan Saksena, erməni tarixçisi Adontsa görə, iran dilində «Saka Şayana», tarixçi Darmesterin qeyd etdiyi kimi, Zend-Avestada «Saekasta», Ptolemeyin «Coğrafiya»sında «Sakapen» adlandırılaraq, Qarabağ ərazisi və Göyçə gölü ətrafında yerləşdirilir. Bu bilgiler Sakasənada yaşayanların bir mənəli olaraq sakalar hesab edildiyini göstərir.

M.Xorenski Si-Sakları Torqoma (Torkom), Yafətin nəvəsinə aparıb çıxarır və göstərir ki, «Arminiya»nın ilk parfiyalı (Ərsaklardan olan) hökmdarı Val-Ərsak Albaniyaya başçılıq etmək üçün Si-Sak nəslindən olan çarı təyin etdi və bu nəsləndən olan adlı-sanlı adamları isə Si-uni torpağının bəyləri (knyazları) təyin etdi (M.Xorenskiy I, 12).

İndi isə Sisakan və Siunik toponimlərinin türk mənşəli olması haqqında əlavə şərhlər verək.

Belə ki, Siunik sözünün mənası ilə bağlı iki versiya üzərində dayanmaq istərdim.

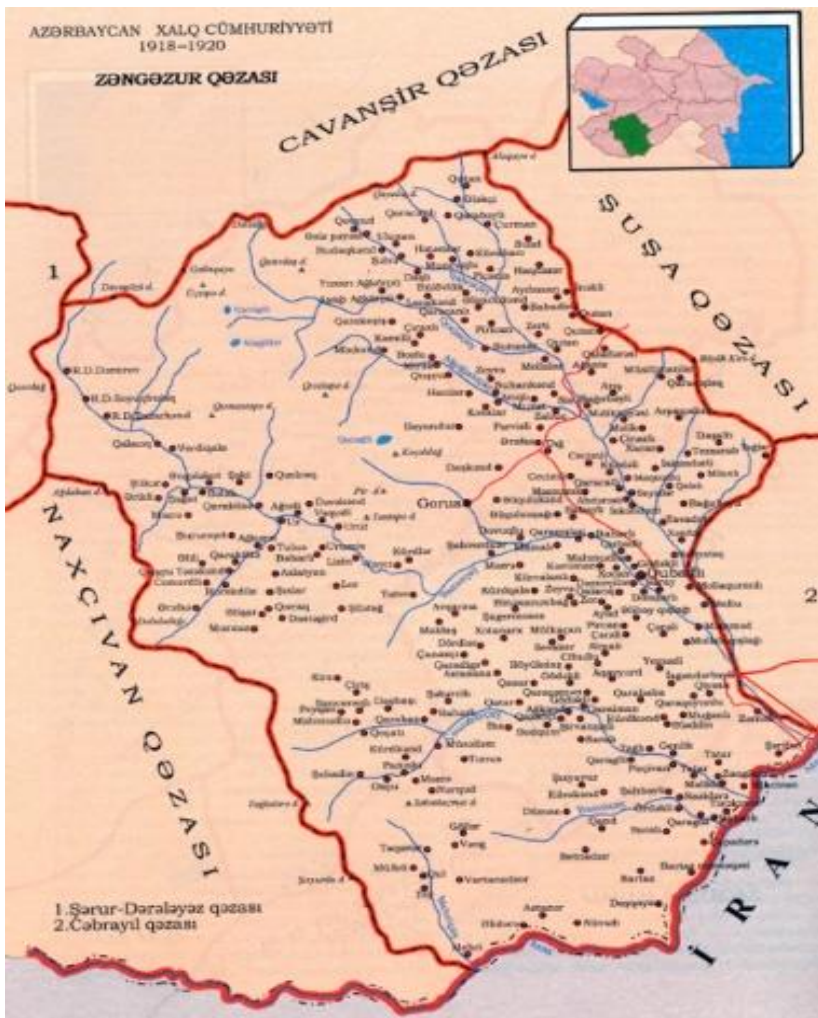
F.Kırzioğlunun “Kars tarihi”ndə yazdığı kimi, Si-Saka tayfasının (Si-Saka) iki qanadı olmuşdur, özü də Saka Göyçə gölünün şərqində, Gəncəyə qədər, Si tayfası isə bunlardan cənubda, Naxçıvan-Qarabağ torpaqlarında yerləşmişdir. Buradan da əraziyə öz adını vermiş və saklardan olan «Si» nəslinin mənşəyini göstərən Siunik adının, yəni Si sülaləsinin adının kökü yaranmışdır və «Si»lərin torpağı deməkdir.

Siunik adının mənşəyini tədqiq edən Patkanova əsasən, bu sözün düzgün - «Si-unik» şəklində oxunması barədə əsas vardır, çünki «unik» etnik sonluq və ya tayfanın göstəricisidir. Ona görə də Si-sakan və Si-unik «Si» ilə, yəni burada yerləşmiş tayfanın adı ilə başlayır. Erməni aliminin fikrinə əsasən, Si-unik Si-bəyliyi, yaxud Si-knyazlığı mənasını bildirir. O ki qaldı «Si» tayfasının adına, görkəmli türk tarixçiləri Toğan və Kırzioğlunun göstərdikləri kimi, bu ad mənşəyinə görə qədim Çin mənbələrinə «su» kimi xatırlanan Şərqi Türkistandan olan sakların tayfa bölgüsünə və hökmdarının adına borcludur. V.Lanqlois öz əsərində (“Collection des Historiens anciens et modernes de l’Arménie”, Paris, 1867, 1869) göstərmişdir ki, Naxçıvan və Qoxtn (Culfa-Ordubad) Zəngəzur torpaqları Si-unikin tərkibinə rayonlar qismində daxil idilər.

Bu bilgiler, “Sunik” (Si-unik) termininin etimologiyasını açıqlayan türk alimlərinin fikirləri heç də öncə verdiyimiz “Sunik”, yəni “Oklar” mənasındaki yanaşmaya zidd deyil, əksinə vacib əlavələrdir.

Naxçıvan və Zəngəzura gəldikdə, tədqiqatlar inadla göstərir ki, ermənilər nə erkən, nə orta, nə də sonrakı orta dövrlərdə bu torpaqlarda olmamışlar. Onlar yalnız XIX əsrdə köçkünlər kimi bu torpaqlarda meydana gəlmişlər və bu torpaqlardakı qəbirlər müsəlman, həmçinin xaçdaşlı xristian qəbirləridir. Bunlar albanların dəfn yerləri, alban-xristianların, həmçinin islamı qəbul etmiş albanların qəbirləri olmuşdur.

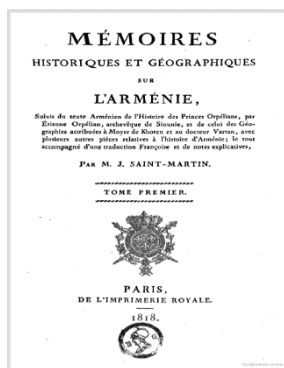
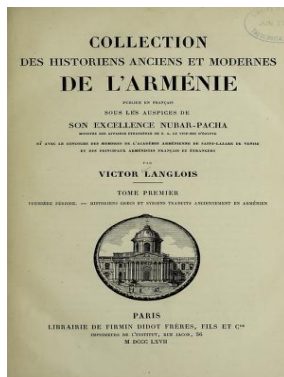

Mənbə: <http://axc.preslib.az/az/maps>

Naxçıvan diyarının da daxil olduğu Sünikə aid daha erkən sənədlərə müraciət etsək, məlum olur ki, Si-unikin baş keşişi (katolikosu) İstefan Orbelyan (Orbeli) açıq-aydın göstərir ki, Orbeli nəslə bizim eradan əvvəl 600-cü ildə Çenastandan, yəni Şərqi Türkiyədən gəlmişdir və bununla da qədim türk nəslidir [bax: həmçinin, M.Y.Saint-Martin, “Mémoires Historiques et Géographiques l’Armenie”. Paris, 1818-1819 (II cild) и К.Р.Патканов, «Армянская география», Санкт-Петербург, 1877 г.]

Sonrakı dövrlərdə, XVI əsrdə Azərbaycan Səfəvilər dövlətindən başlayaraq Naxçıvan diyarı Qızılbaşların Ustaclı tayfalarının bir qolu olan Kəngərli nəslinin irsi mülkü olmuşdur. Kəngərli nəslə özünün hərbi şücaəti və yüksək cəsurluğu ilə məşhurdur, tarixə bir çox məşhur adlar vermişdir və ən qüdrətli nəsillərdən biri sayılmışdır.

Zəngəzur isə Qarabağla birgə Qarabağ xanlığının yarandığı dövrdən onun tərkibinə daxil olmuşdur. Ona görə də ermənilərin Naxçıvana, eləcə də Qarabağa iddialarının tarixi əsası yoxdur. Orta əsrlərə aid mənbələrə əsasən, XVII əsrdə Azərbaycana 4 bəylərbəyliyi, yəni Təbriz, Çuxur-Saad, Qarabağ və İrəvan bəylərbəyilikləri daxil idi. Çuxur-Saad bəylərbəyliyinə Naxçıvan daxil olurdu, Çuxur-Saadın bəylərbəyiləri həmişə Qızılbaşların Ustaclı

tayfasından olan əmirələr olmuşdur. Naxçıvana münasibətdə isə qeyd olunmuşdur ki, hələ XVI əsrdə o, Kəngərli nəslinin irsi mülkü olmuşdur. Alban ərazisində Alban ruhanilərinə məxsus torpaqlarda isə təbii ki, müstəqil Alban kilsəsi də mövcud idi.

Bir vacib məqam da ondan ibarətdir ki, Urartu çarlarının yazılarında rast gələn Axuriani şəhərinin adının erməni dilinin toponimi onomastikasına aidiyyəti yoxdur. Bugünkü Ermənistanda Axuryan çayının adı türkçə «Arpa-çay» deməkdir və yunan müəllifi Ksenofont (e.ə. V-IV ə.) bu çayın adını Arpa-su şəklində verərək, onun Skiflərin torpağında yerləşdiyindən bəhs edir (Naxçıvan Arpa-çayı ilə qarışıq salınmamalıdır). Skiflərin ölkəsində yerləşən bu çayın qədim yunan dilində əksini tapan türk mənşəli adı vacib tarixi sübutdur və **bizim heç bir yerdən gəlmə olmadığını göstərir, digər tərəfdən isə müasir Armeniyanın qədim türk torpaqlarında yaranmış olduğunu bir daha təsdiq edir.**

Bununla yanaşı gətirilən tarixi faktlar bu ərazidə yaşayan sakalardan sonrakı dövrlərdə türk və alban tayfalarının mövcudluğu ilə əvəz edilməsi təsadüfi deyil – yeni tayfalar sakaların xələfləridir, bir sözlə, sakaların turanlı, prototürk mənşəyinə dəlalət edir.

“Sak” sözüne gəldikdə, maraqlı bir faktdan vaz keçmək düzgün olmazdı. Belə ki, “sak” köklü sözlər assiriylilərin dillərində də işlənilmişdir (bax: K.İmanov, “Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya “Armeniya” ərazisinin həqiqi sakinləri haqqında”, Bakı, MHA, 2018).

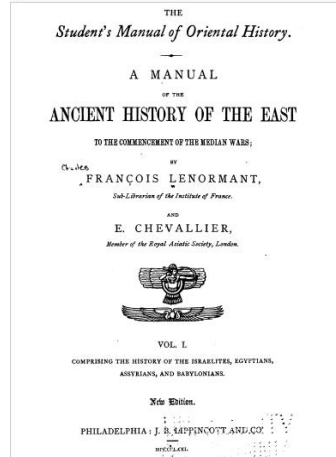
Tanınmış tarixçi-lingvist Fransua Lenormanın (François Lenormant) “Xaldeyanın ilkin dili və turan idi-

omları. Akkad nitqindən irəli gələn etüdlər” (Paris, 1875-ci il) təqdimatı ilə tanış olaq.

Müəllif ikinci hissədə “Akkad dili Turan dili hesab olunurmu?” sualı ilə öz nöqteyi-nəzərini digər tədqiqatçıların baxışlarına, ilk növbədə M.Haleviyə (Alevi) qarşı qoyaraq, yazırdı ki, “əgər söhbət akkad deyimlərinin hansısa konkret olaraq hansısa uqro-fin yaxud türk-tatar qrupuna aid dillərdən birinin bənzərliyindən getsəydi, o zaman mənim rəqiblərim haqlı olardılar”. Lakin, müəllif təsdiqləyir ki, akkad dili “zəngin turan dili ailəsinə”, yaxud “altay ailəsinə” (bizim onları necə adlandırmaq istədiyimizə uyğun) aid olmalıdır. Bununla belə, Lenormanın fikrincə, akkadların yazılarında deyimlərin türk və monqol dili ilə bir sıra oxşarlıq olduğuna baxmayaraq, onlar uqro-fin dillərinə, habelə, Midiya sakinlərinin qeyri-ariy dilinə daha yaxındır.

Müəllif protomidiya və akkad dillərinin bənzərliyindən irəli gələn vacib xüsusiyyəti qeyd edir və bu zaman o, Əhəməni üçdilliliyinin imkanlarına əsaslanır. Bu, müasir zamanda Westergaardın, M. De Sauleyin, Norrisin, ən nəhayət M.Oppertin və M.Mordtmanın apardıqları tədqiqatlar sayəsində mümkün olur. Onlar protomidiya dilinin turan və altay dilləri ailəsi ilə oxşarlıqlarını müəyyən edirlər, ələlxüsus ki, Midiya – Xaldeya ilə qonşu ölkədir.

Sonra müəllif nümunə olaraq “oude” dilini göstərir. Müəllifin fikrincə, məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşən bu dil, müəllifin qeyd etdiyi kimi, Ləzgistan və Gürcüstan arasın-

da yerləşən bir neçə kəndlərində danışığı dili olaraq qalıb. Bu dilə parlaq dissertasiyalar həsr olunub. Onlardan biri M.Schiefnerə (Şiefne) məxsusdur və burada bu dilin təsnifatı aparılır və o, mövcud olan turan deyimlərinin yeganə parçası olaraq təqdim edilir. Qədim zamanlarda bu dil də əsasən Suziana və Xaldeyadan Fars körfəzinə qədər olan Asiyanın böyük bir hissəsində danışıldılar (“les Memoires de l’Academie Imperiale de Saint-Petersbourg, 7-ci ser. VI cild). Müəllif yazır: “...hələ bizim zamanlarda belə bu dil ailəsi həqiqətən də coğrafi sərhədlərdən kənardadır və bir çox erudit keçmiş turan xalqlarını bu günün (coğrafi) çərçivəsində” (fransız dilindən tərcümə K.İmanovundur). “Akkad dili ilə müqayisədə, biz burada çox ibrətamiz və əhəmiyyətli bənzətmələr görürük. Əgər bu gün “oude” “kalkala” (çox böyük) deyirsə, deməli burada nəinki eyni qrammatik üslubdan, hətta əsrlər əvvəl akkad dilində olan “galgal” sözünün özündən istifadə edilir. Həmçinin, “oude” dilində də - “katzkatz”, yəni “bölmək, hissələrə ayırmaq”, bu, akkad dilində “xaxas”, yəni çox təkrarlanan “xas” – “dayandırmaq, kəsmək” deməkdir (bax: türk dilində “kəsmək” feli və törəməsi “kəs”).

“Xaldeyanın qədim turan xalqı: özünün varlığı ilə bağlı ənənələrdə iz qoyubmu?” əsərinin 3-cü hissəsinə dair müəllifin fikrincə, “Xaldeyanın turan xalqı özünün ixtira etdiyi yazısını saxlayıb və sonrakı sami əhalisi tərəfindən istifadə edilib. Bu dilin mövcudluğunu və xüsusiyyətlərini biz təsvir edilən hadisələr, ən nəhayət Aşurpanibal zamanında Assuriyalı yazarlar tərəfindən surəti köçürülən zəngin ədəbiyyat əsasında tədqiq etmişik, eyni zamanda, bu əsərlər vasitəsi ilə bilgiler verilir və tərcümələr edilir... Və bu dil Fərat və Dəcələ hövzəsində tutduğu qərəzli mövqeyinə baxmayaraq, geniş ərazi üçün kifayət edirdi”.

Assuriya və akkad sözlərinin mənşəyinin fərqi üzərində dayanaraq, müəllif diqqəti “Assur” tanrısının adına yönəldir. “Assur” tanrısı Assuriya üçün bənzərsiz idi, lakin Babilistanda və Xaldeyada ona sitayiş etmirdilər. Onun ayrıca akkad adı olardı. Assuriyalılar coğrafi cəhətdən öz Tanrılarını [▲▼▲] şəklində ifadə edirdilər və bu işarə etimoloji olaraq “yaxşı Tanrı” deməkdir. Bəziləri (məsələn, M.Halevy) təxmin edirlər ki, bu sözün kökü akkad termini, lakin bu termindən Babil mənşəli sami mətnlərində istifadə edilmir. Yalnız bir dəfə Aşşur Tanrısının adı liturjiyanın himnində (Mus. Brit. K 4624) səslənir və fonetik olaraq, “Ausar” şəklində xarici ad kimi yazılıb və bu forma Assuriyaya qədər məlum olan ən qədim yazılarda oxunan forma ilə tam eynidir və dilin yaranışından əvvəl olan bu adın akkad mənşəli olmasını deməyə kiminsə haqqı yoxdur”.

“Babilistanın qonşuluğunda yerləşən və Nergal Tanrısına sitayiş mərkəzi sayılan, Assuriya dilində Kute, Akkad dilində Tiggaba və Tiggab-bir adlanan şəhər” xüsusi maraq doğurur. İncildə bu şəhər Assuriya formasından irəli gələrək adlanır. Lakin klassik coğrafiyaçılar başqa cür edirlər, belə ki Pliniy “Digba”, Ptolomey Διγούα şəklində verir. Peutingerin xəritəsində isə “Diqubis” formasında qeyd olunur. Bütün bu formalar Akkada mənşəli – Tiggaba-dan qaynaqlanır, hansı ki orfoqrafik olaraq, Roma imperiyası zamanından qorunub saxlanılan ənənələrə uyğundur. Biz bu coğrafi məntəqədə xüsusi dayanacağıq, ona görə ki, aşağıda da göstərilən kimi, bura Xatların paytaxtı ilə əlaqəlidir.

Bu coğrafi məntəqəyə biz xüsusi yer ayırmalıyıq, çünki o hatların paytaxtı ilə əlaqəlidir.

İndi isə “Sak” termini haqqında.

Müəllif qeyd edir ki, Assuriya sərkərdələri (kapitanları) “sak”, yüksək rütbəli zabitlər isə “sud-sak” adını daşıyırdılar və bu daha qədim Xaldey dövrlərindən alındığını göstərir. Bu xalis Akkad sözləridir, çünki “sak” – “başçı” (baş, şef), “sud-sak” – “kapitanların böyüyü”, “daha qüdrətli” deməkdir, “sud” kapitandan daha üstündür. Buradan da gibril kompozisiya olan assuriyalı “Rab-sak”, yəni “le grand sak” (“Baş Sak”), yaxud (“Sakların şefi”) anlayışı yaranır ki, bu da “sak” adının Assuriya dilinin təbəəliyinə keçməsindən sonra mümkün ola bilərdi. Müəllif Xaldeyada və Assuriyada mövcud olan “dubsar” – “yazar” adının daha bir nümunəsini göstərir. Bu, sami ifadəsi deyil, xalis Akkad birləşməsidir, çünki “dub” – “plitə” və “sar” – yazmaq deməkdir.

Digər nümunə Babilistan sənədlərində istifadə olunan “sakkanakku” sözü ilə bağlıdır. Bu söz iki coğrafi işarədən əmələ gələn “ayaq” və “qulluqçu” mənasını verən “vicairə” (“vikariy”) terminindən qaynaqlanır. Bu termin Babilistanda müqəddəs kral hakimiyyətinin ən yüksək rütbəsini işarələyirdi. Məsələn, kral (çar) Bel tanrısının “sakkanakku” su hesab olunurdu. “Sakkanakku” söz olaraq suverenlik, hakimiyyət ideyası ilə bağlıdır, eyni ilə “iskunka” şəklində səslənən və Behistun kitabələrində protomediya dilində pers dilində “sakuka” kimi səslənən Sakların yaxud Asiya skiflərinin başçılarının dəqiq adı kimi. Bundan başqa, susien (suzian) “sunki” – “imperiya” və “sunki-k” (suveren) deməkdir və bu, protomediya dilində “sunku-k” – suveren olaraq öz əksini tapır. “Sakkanakku” ifadəsindən Babilistanın cənub hissəsində uzun müddət istifadə edilirdi.

Sonda müəllif vurğulayır ki, qədim Xaldeyin qeyri-sami xalqı sami dillərindən köklü şəkildə fərqlənən Turan

dillərinə mənsub olmuşlar. Qrammatik və leksik cəhətdən bu dil fin-uqor, samodi, türk, monqol və tunqus dillərinə bənzəyir, yəni spesifik Turan dil ailəsinə daxildir.

Xaldeyin bu qeyri-sami xalqı aşağı Dəcə və Fərat ölkələrinin coğrafi adlarında, arxiv sənədlərdə, sonrakı müəllif və klassiklərin mixi yazılarında və İncildə öz mövcudluğu haqqında çoxlu tarixi izlər buraxıb. “Qədim mənbələr Babilədə və Xaldeydə iki irqin mövcudluğunu müəyyən edir”.

Berosa və Yevseviyə istinad edən F.Lenormann, Xaldey-Babil imperiyasının qeyri-sami mənşəli tayfalar tərəfindən yaradıldığını göstərir. Berosa görə əsasını Xaldey təşkil edən Babilin ilk sakinləri əcnəbi idi. Həmin əcnəbilər bu ərazilərə Oannes tanrısı tərəfindən şəxsən gətirilən digər irqin nümayəndələri idi. Aydınır ki, burada söhbət Berusun zamanında olan babillilərdən, yəni Berusun özünün aid olduğu sami mənşəli xalqa münasibətdə əcnəbilərdən gedir. Bu bir daha sübut edir ki, sivilizasiyanın yaradıcıları samilər deyildi. İlk Səlvkilər dövrünə aid abidələr, müqəddəs kitablardan toplanmış və Turan dillərinə aid olduğu danılmayan dövrün mətnləri bunu təsdiqləyir.

Məşhur alimin turan köklü “Sak” sözü haqqındakı fikirləri tarixi hadisələri, o cümlədən Assiriya dövlətinin yaranması və qədim turanlı xatların bununla bağlı bu dövlətin formalaşmasında rolunun şərhilə davam etdirmək daha da əlverişli olardı (bax: K.İmanov, «Кавказская Албания и генетической анализ в историко-географическом аспекте» (Баку, АЗИС, 2016 г.); «Древние тексты и классические источники разоблачают армянские фальсификации и измышления или об исконных насельниках территории «Armeniya» (Баку, СОРАТ,

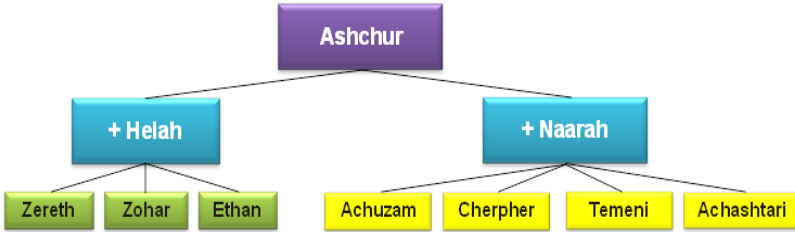
2018 г., на русском, азербайджанском и английском языках)).

Tarixçilərin fikrinə əsasən, e.ə. IV minillikdə şərqi samilərə aid edilən akkadlılar Aşağı Mesopotamiyada Şumerlərin yaşadığı əraziyə və Yuxarı Mesopotamiyada yerləşməyə başladılar. Hesab edirlər ki, ərazilərini Subar adlandıran şumerlər bu torpaqlarda öncə yaşayan subarlarla qarışaraq, yalnız şimal diyarda qalan subarları “subar insanları”, ərazilərini isə “subar” adlandırırdılar. Şumerlərlə qarışan akkadlılar sonradan babilistanlı, Yuxarı Mesopotamiyadakılar isə sonradan – assuriyalı xalqın etnik əsasını təşkil etdi. Belə alınır ki, Babil və Assuriya dilləri eyni şərqi sami (akkad) dilinin müxtəlif dialektləridir. Lakin bu dillər III-II minilliklərin ərəfəsində bir-birindən ayrılmışdı. Həmin şərqi sami dili e.ə. III minilliyin sonunda Şumer və Akkadı birləşdirməklə yaradılmış Akkad çarlığının əmələ gəlməsindən sonra akkad dili adını alır. Belə hesab edilir ki, şumer-akkad əhalisi (babilistanlıların əcdadları) və Orta Dəclənin akkad dilli əhalisi (assuriyalıların əcdadları) özlərini vahid ikidilli super etnos kimi dərk edirdilər. Yalnız e.ə. III-II minilliklərin ərəfəsində akkadlar şumerləri tam assimilyasiya etdikdən sonra şumerlərin dili elm və dinin ölü dillərinə çevrildi və nəhayət, e.ə. II-I minilliyə doğru onları sadəcə babilistanlılar adlandırırdılar, möhkəmlənmiş Assuriya dövləti isə özünü onlardan tam ayıraraq, müstəqil rəqibə çevrildi və artıq e.ə. VII əsrdə Assuriya imperiyasının süqutuna qədər bir-birinə qarşı çirxan assuriyalılar və babilistanlılar kimi tarixdə iz qoydular. Burada bir vacib məqam vardır: **akkadlıların dilinin, məhz sonradan samiləşdirilmiş (arameyləşdirilən) deyil, ilkin akkad dilinin xarakteri haqqında, onun sami dillərindən olmasına aid nə qədər ədalətli olmasını**

müəyyən etmək məqsədilə məşhur alim Fransua Lenormanın araşdırmalarını təqdim etmişdir.

Alimin fikirləri ilə razılaşıaraq, öz tərəfimizdən müəyyən əlavələr etmək istərdik.

Məlumatımız qədim xatların tarixi ilə bağlıdır. Belə ki, "Xronika"ya istinad edən C.Kempbellə görə, xatların suverenliyinin başlanğıcında Ashchur dururdu ki, onun Helah və Naarah adlı iki zövcəsi olmuşdur. Xatların şərh edilmiş qohumluq əlaqələrinə aydınlıq gətirmək üçün bizə Ashchurun şəcərə budağına baxmaq lazımdır. Biz C.Kempbellin şərhinə uyğun olaraq bunu göstərə bilirik.

Ashchurun 7 oğlu müxtəlif Xatt qəbilələrinin və birliklərinin baniləri idilər.

Tarixi sənədlərə əsasən, Ashchur paytaxtı Tekoa olan Şimali Mesopotamiyada Xatt hökmranlığının üçüncü nəslinə başçılıq edirdi.

C.Kempbell tərəfindən aparılmış qədim coğrafi siyahıların təhlili göstərir ki, bu şəhər Dəclə çayına yaxın olan şimali Babilistanda yerləşən Cutha Kuta / Quta idi, assuriyalıların adlandırdıqları Kutenin, Turan dillərində adı Tiggaba-ki (qədim Xatt formasında – Tiggaouki) idi. Ptolemey bu şəhəri Diqoua adlandırmışdı, Kempbellin fikrincə isə, şəhərin erkən çağlarda adı iki sözdən ibarət olan

Cheth və Tekoa idi. A. Leo Oppenheym “Древняя Месопотамия” adlı kitabında (M., “Наука”, 1980) bu şəhəri Hita adlandırmışdı, onun olduğu yeri də həmin yerdə göstərmişdir.

Cutha-dan gələn qədim yazılar Xatt imperiyasının meydana gəlmə tarixini təqdim etmək imkanı verir və bu haqda C.Kempbell ingilis assiroloq C.Smitə (C.Smit “Chaldean Account of Genesis”), həmçinin “Records of the Past” mənbəyinə istinad edərək öz fikirlərini yazır.

Cuthadan Xatt miqrasiyası

Вавилон — важнейшие города Мари — прочие города

© Martin Greenwald Associates, Inc.

Xatt xanədanının qurucusu Ashchur-un iki nikahdan doğulmuş yeddi oğlu yaşayış yerlərini genişləndirmək

üçün sonradan Kutadan çıxıb getdilər, amma, mümkündür ki, onların gedişi yaxınlıqda yerləşən çayların daşması və torpaqlarında baş verən sel ilə əlaqədar idi.

Ashchur-un iki nikahdan olan 7 oğulları demək olar, Yaxın Şərqi tarixini yazmışlar. Biz hər birinin tarixi əməllərində dayanmadan, marağı olanları K.İmanovun “Кавказская Албания и генетический анализ в историко-географическом аспекте” (Баку, СОПАТ, 2019 г.) mənbəyinə yönəlirik. Burada isə diqqət mərkəzimizdə olan Ashchur-un birinci zövcəsi Helah ilə nikahdan olan böyük oğlu Zereth haqqında söhbət açacağıq. Zereth Zerethites nəslinin əsasını qoymuş və C.Kempbellə görə, onun törəmələri Jehaleleel, Asareel-dir. Asareel yəhudilər tərəfindən El-Assar olaraq dəyişdirilib, inversiyaya düşər olunub. **Məhz bu xətt assuriyalılara öz adını vermişdir.** Assuriyanın ilk çarı isə Arioch olub. Onlardan Dardanians (dardaniyalılar) əmələ gəlib. Onlar Troya eponiminə İlus adını vermişlər. G.Smit “Early History of Babylonia” əsərində qeyd edirdi ki, Urux adlanan ərazidə Zirgulla Xaldehydə Sar-ili, yaxud Tanrıların çarına həsr edilmiş bir məbəd tikdirir. C.Kempbell göstərir ki, bu məbəd ivrit dilində dəyişdirilərək El-assar, yəni Assar adlandırılan Xatt Asare-el ilə əlaqəlidir.

Zereth haqqında söz açaraq, biz Subaru və xatların əlaqələri barədə danışmaya bilmərik.

C.Kempbellə görə, subarilər Xatt nəslindən olan Zerethiteslərdən əmələ gəlmişlər. Qeyd edildiyi kimi, Zereth “Xatların atası” Ashchur-un birinci zövcəsindən olan böyük oğludur. C.Kempbell Subarunun yerləşdiyi ərazini belə müəyyən edir: “Subair – Chaboras-ın yaxınlığındakı ölkədir. Bu ad Zerethites ailəsindən olan Heber / Cheber-in şərəfinə qoyulub və Ashchuru-un törəmələri

olan bu ailə Şimali Mesopotamiya işğal edildikdən və imperiya yaradıldıqdan sonra onlar xaric edilib”. Digər tərəfdən C.Kempbell qeyd edir ki, **“Zereth xətti Assuriyada hakimiyyəti ələ keçirdi və Assuriya hökmdarlığının süqutuna qədər bu hakimiyyəti qoruyub saxladı”**. Bununla yanaşı, C.Kempbell qeyd edir ki, Zerethites-lər hər zaman Moabite regionunda hökmranlıq edirdilər. C.Kempbellin yazdığına görə, yeni yaradılan Assuriyada başçı subarilərdən olan Şamşi-Adad idi və vurğulayırdı ki, o, xatlardan idi, onun oğlu İsmi-Daqan isə Beerotites soyu ilə bağlı idi. Beerothites isə Misirin şərqudə Nil vadisinə daxil olanlardır. C.Kempbell Chemi-dag-ı Xaldey taxtının sahibi olan Amnonla əlaqələndirirdi. Amnonun oğlu Chemidag-ın atasından sonra o torpaqları Ammanu adlandırdı. **Beləliklə İsmi-Daqan şərq çarlarından birincisi idi ki, ondan məşhur Assuriya çarı Tiqlat Palasar da çəkinmirdi, o, özünü onun davamçısı adlandırır** (Müasir tarixi əsərlərdə İsmi-Daqan – Assuriyanın çarıdır).

Digər bir yerdə müəllif yazır ki, Assuriyanın və Babilistanın tarixi Japhlet və Renob ailələrinin bir-biri ilə əlaqələrinə əsaslanır, yəni Assuriya hökmdarlarının Beerothites ailəsi ilə əlaqəlidir.

Zeretithes-lərin qohumluq əlaqələrini və davamçılarını qeyd edərək C.Kempbell yazır: “Zerethites-lər Babilistanda və Cənubi Fələstində Şumerlərin yaxın qohumları və müttəfiqləri idilər”. Bundan savayı qeyd edir ki, kassitlər Zerethites xəttindən olan xatlar idilər.

Üstəlik, Zerethiteslərin davamçıları alarodlar idilər (Urartu) və onları tez-tez tibarenilərlə eyniləşdirirdilər, friqiyalılar isə – Zerethites-lərin adamları idilər. Onlar öz

çarları üçün Gordius adını qoruyub saxlamışlar, onlar Berigahın törəmələri idilər.

Bu zaman, bir daha vurğulayaq ki, Zereth-lər, şumerlərin qohumları idi, onlardan kassitlər törədi, onların nəsiləri isə Alarodular (urartular) idi.

Professor C.Kampbellin əsərlərinə uyğun olaraq xronologiyada Zeret-a ilə bağlı Hattian tayfalarını göstərmək olar.

Bura bir daha əlavə edək ki, birincisi, Zeretin törəmələri dardanellər, sardiniyalılar, İlus (Troya eponimi), assuriyalılar, kritilər, kürdlərdir. İkincisi Zerethin gələcək nəsiləri skiflərdir (Celtic və yafetidlərin qarışığı ilə), təmiz skiflər isə Beerotlardan = parfiyalılardan, (Heberdən)-İberlərdən və subarlar Jehaleleeldən – Alarodiyalılardır.

Əsas mövzuya qayıdaraq, onu da qeyd edək ki, “Üç ok” – Şamşvilde vilayəti və eyniadlı şəhər Orbeliani knyazları sülaləsinin boy xanədanı idi və bu vəziyyət onların gürcü çarı Giorgi Baqratoni ilə yaranan toqquşmalarına qədər davam edirdi. Orbelianilər (ermənicə Orbelyanlar) rəvayətlərə görə, Əhəmənilərin dövründə Gürcüstanın nəsilli baş sərkərdarı idilər. Soy-kökləri haqqında İstefan Orbelyan öz əsərində yazırdı ki, türk mənşəlidirlər və Çenastandan (Şərqi Türkistan) gəlmədirlər.

Orbelianilər haqqında tarixi məlumatlardan bəllidir ki, Deryaldan keçən Saka-türklər Gürcüstanda yerləşə-

rək, onlara gürcülərin əfsanəvi atası Kartlos tərəfindən inşa olunan, dağ yüksəkliyində yerləşən “Kartal” qalasını vermişdilər və sonradan onun ətrafındakı ərazini Orbet / Orpet adlandırdılar. Gəlmə çənlər yerli əhaliyə kömək edərək, iranlıları gürcü torpaqlarından qovmuşdu. Yerli əhali çənlərin göstərdiyi döyüş qabiliyyətinə və şücaətinə görə, ərazilərini Orp-ulk, yəni Orplu-lar adlandırdılar və ya Orbelli / Orbelyan torpaqları. Gəldikləri vətənlərinin xatirəsinə uyğun olaraq, Cenav-ulk, yəni Çinli-xalk və ya Cen-a çik, yəni Çinlilər də deyirdilər. Orbet qalası qeyd etdiyimiz kimi, “ÜÇ-OK” mənasında gürcü dilinə tərcümə olunaraq, Şam-Şoylde adını aldı [Bu məlumat gürcü, erməni və asiriya ənənəvi mənbələrindən əldə edilir].

Bu günlərdə də qədim Qoqarenanın dərələrində yaşayan yerli türk əhalisi Çin-Çavad, yəni Çinli Çavlar adlanır, oğuzlar bunları Cavul-dur (ilkin forması Çavat-dır), Cavak / Cavakh (“k” – cəm şəkilçisidir), yəni Cavlar və Gagavan adlandırır.

Gürcü dilində isə bu torpaqlar indiki “Goga-let”-dir (“et” sonluğu bu gün də gürcü dilində “yurd, ölkə” deməkdir, məsələn, Turk-et, Urus-et (Турция, Россия)). Buradan da Cavakhet – Cavak sözü və yurdun adı əsasında yaranıb. (Qeyd edilməlidir ki, “r” hərfinin əvəzinə “l” hərfinin işlədilməsi türk dili üçün tipik haldır, məsələn, güreş – güleş, arın – alın).

Bir məsələyə də toxunaq. Xorenskinin məlumatına əsasən, Sisak ölkəsini özünün adı əsasında Sünik adlandırır, yəni, çox güman ki, burada yaşayan sakalar arasında Sünik adı və ya ləqəbi mövcuddur.

Qədim türk dilindən («Древнетюркский словарь», Л., 1969 г.) «süñüg» sözü «nizə» kimi tərcümə edilir və bununla da toponim «Sünik» türk sözü «sünük» və

«sünü», «niza» mənələrindəki sözlərə bağlıdır. Türk termini «sünük / sünü» (nizə, nizə ucu) «sak» – türk sözünün sinonimidir. Sözü sonunda cəm şəkilçisini göstərən erməni dilinin «k» hərfini nəzərə alsaq, «Sünük» «Oklar» kimi tərcümə olunur. Bunu nəzərə alaraq, M.Xorenskinin Sisakan-Sünük haqqında yazdıqlarını başa düşmək mümkündür. Əgər «Sisakan» «Üç Oklar» deməkdirsə, o zaman bu termin «Sünük», yəni «Oklar» terminindən daha səlistdir. Bu səpkidən olan erməni mətnlərində işlənən «Balasakan» toponimi tam mənada «Kiçik Oklar» deməkdir və heç də təsadüfi deyil ki, bir sıra erməni mətnlərində onun əvəzinə «Kiçik Sünük» işlənir.

Üstəlik, Balasakanı, yəni Kiçik Sünükü bir sıra erməni mətnlərində «Sisakani-Kotak» formasında da işlədirlər. Bəlidir ki, «bala» qədim türk dillərində və bu gün də azərbaycan dilində «uşaq», «balaca» mənasını daşıyır və ya «kiçik» deməkdir. «Kotak» termini də türk mənşəlidir, «ki-

çik», «qısa», «balaca» mənasını verir. Məsələn, azərbaycanca – «gödek», türkmən dilində – «qödek», türkcə – «qodek» və s. Buradan aydın olur ki, «Sisakani-Kotak» elə «Kiçik Sisakan» deməkdir.

Deməli, «Balasakan» sözü də türk mənşəlidir. Balasakanın ərazisi düzən, dağlıq Qarabağ və Mil düzü ərazilərini əhatə edirdi. Və nəhayət, Dunay türklərinin mətnlərində Sünikə oxşar «Svniik» adı çəkilir.

Hesab edirik ki, perslər skifləri erməni yazarlarından və sonrakı təftişçi qrabar mətnlərinin erməni kompilyatorlarından, hətta qədim yunanlardan da yaxşı tanıyırdılar və təsadüfi deyil ki, «sak» sözü qədim yunan leksikasına pers dilindən keçmişdir. Herodotun qeyd etdiyi kimi, «perslər bütün skifləri sakalar adlandırırdılar». Həmin fikri təsdiqləyən digər müəllif romalı Qay-Plini Sekund (b.e. 23-79-cu illəri) «Natural fəlsəfə» kitabında sakasənləri İber çayının Kür çayına töküldüyü yerdən aşağılarda yerləşdirir. İber çayı müəyyən edilmədiyinə görə, Kür çayının yuxarı axarları kimi qəbul edilir.

Plini isə sakasənləri mosxlardan sonra, yəni İber çayının Kür çayına töküldüyü yerdən qərbdə yerləşdirir.

Yəni Plininin qeyd etdiyi sakasənlər Strabonun göstərdiyi sakasənlərlə, Xorenskinin sisakanları deməkdir.

Toponimlər haqqında bir məsələni də xüsusən qeyd edək. Zəngəzurda Sisian (Sisakan) yaxınlığında Qafan şəhəri yerləşir, hansı ki, erməni dilli ədəbiyyatda Balaberd adı ilə təqdim olunur. Onun yaxınlığında isə Şaki adlı yaşayış məntəqəsi vardır. Sadalanan məntəqələrdə son zamanlara qədər türklər yaşamış və onlar haqqında Bizans imperatoru Konstantin Porfirogenet özünün «İmperiyanın idarə edilməsi» əsərində məlumat verir.

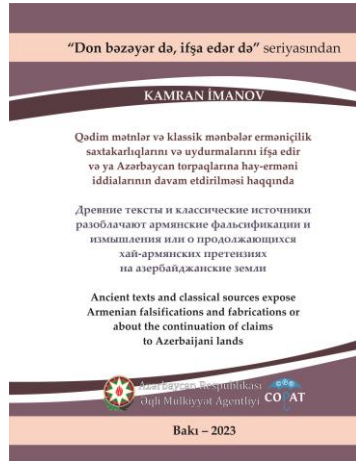
Zəngəzur və Naxçıvanda kəngər-peçeneqlərlə bağlı toponimlər də vardır. Biz bu türkləri Kəngərlilər adlandırırıq. Qrabar mətnlərində və gürcü yazılarında indiki Ermənistan və Gürcüstan kəsişməsində olan ərazidə yerləşən Kanqark adlı vilayət II əsrdə baş verən hadisələrlə xatırlanır. M.Xorenskinin kitabında Kanqark Cavaxetiya ilə qonşudur. Aydın görünür ki, erməni «k» cəm şəkilçisini götürülməklə, vilayətin adını «Kanqarlar» kimi verilir. Bu ad orta əsr erməni coğrafiyasında da öz əksini tapır və bu yazını rus dilinə tərcümə edən Kerop Patkanov rusca «Кангары», yəni «Kanqarlar / Kəngərlər» şəklində verir. «Kanqarlar» adını V ə. erməni tarixçisi Lazar Parpetsi də qeyd edir, gürcü mənbələrində isə bu ad «Kanqari» formasında verilir («Летопись Картли», Тбилиси, 1982 г.). Suriyalı müəllif Mar Abas (VI ə.) qeyd edir ki, kanqar hunları 542-ci ildə Sasanilər çarı Xosrov Anuşiravanla savaşda idilər. Sovet tarixçisi, şərqşünas N.Piqulevskaya isə göstərirdi ki, Sasanilər hun qəbilələrindən biri olan kanqarlarla Gürcüstan və Ermənistan sərhədlərinin kəsişməsində müharibələr aparmışlar.

Göründüyü kimi, söhbət sakaların tarixi torpaqlarından gedir və bu ərazilərdə türk tayfaları olan kəngərlilər-peçeneqlər, hunların qolları heç də təsadüfən peydə olmayıblar. Bunlar həmin saka-türklərdir.

Bəllidir ki, kəngərlər dörd oğuz boylarından, o cümlədən Bayandur, Çəvuldur, Beçene və Çepni tərkib hissələrindən ibarət idi. Həmin boylar Üç Ok, yəni Oğuz qəbiləsi Üç Ok strukturuna daxil olaraq, onun üç oxdan bir qolunu, bir oxu təmsil edirdilər. **Naxçıvan və Zəngəzurda kəngərlər haqqında çoxsaylı toponimlər qorunub saxlanılır, o cümlədən Biçenek aşırımı türk izi ilə bağlıdır.**

Göründüyü kimi, sadalanan faktlar Sakasenanın, Si-sakanın, yeni Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzurun ermənilərə heç bir aidiyyətinin olmadığına əyani sübutudur. Bununla da bu ərazilərdə erməni avtoxtonluğu cəhdləri yenə də puça çıxır.

Qorunub saxlanmış mənbələrdə hun birliyindən suvar-sabirlər, kəngər-peçeneqlər və başqa türklər haqqında məlumatlar vardır. Savir-subarlar Cənubi Qafqazda və ətraf ərazilərdə ən azı Herodotun dövründən qeydə alınıb. Antik dövrdə skiflər, erkən yunan-Bizans dövründə hunlar, daha sonra isə türklər kimi səciyələnilirlər. Qafqaz Albaniyası dövrünə aid bir sıra toponimlər (Kalankatuk, Sodk, Sisakan, Balasakan və s.) türklərin bu torpaqların qədim sakinləri olduğuna dəlalət edir.

Araz çayının və Urmiyə gölünün arasında yerləşən Sanqibuta, bu regionun coğrafiyası və demoqrafiyası, tikililəri və iqtisadiyyatı haqqında əhəmiyyətli məlumatları, xüsusilə coğrafi adları və tayfa adlarını vurğulamaqla eramızdan əvvəl 714-cü ildə Urartuya qarşı, yəni Cənubi Azərbaycan ərazisinə yürüş keçirmiş Assur kralı II Sarqonun salnaməsindən götürmək mümkündür. Bu səfərdə xüsusi dayanmağı zəruri hesab edirik. Sarqonun bu kampaniya haqqında dediklərini onun salnamələrindən sitat gətiririk. Bu mətni İ.M.Dyakonov “Urartu tarixinə dair Assur-Babil mənbələri” adlı tədqiqatında “II Sarqonun məktubu eramızdan əvvəl 714-cü ildə Urartuya qarşı yürüşün təsviri ilə” Aşura tanrısına məktubu adlı” mətnlə göstərilir (233). Mən Ulhudan yola düşdüm, Sangibutu bölgəsinin möhkəmləndirilmiş şəhərlərindən birincisi olan [.....]uinata çatdım. Bu ərazi ondan əvvəl yaşamış keçmiş kralın ölkəsini genişləndirmək üçün pul xərclədiyi məbədin doğulduğu yer idi. Hurnuku, Hardaniya, Gizuarzu, Şaşzissa, Yuxarı,Xundurna [.....], Uadnaunza, Arazu, Şadişciniya, Xundurna Aşağı, El[.....]nak, Tsittuarzu, Zirna, Surzi, Eliyadiniya, Dağyaşayış məntəqələri[.....], Tsurzialdiu, Armuna, Kinaştania-21 möhkəmlənmiş şəhər[.....] üzüm meynələri kimi, dağların cavan meşələri kimi Artsabk dağının sıldırım qayalarında gözəlliklərini nümayiş etdirirdilər.

Bu dövrdə Manna torpaqları Urartu tərəfindən işğal edildi və formal olaraq bu hərbi yürüşün məqsədi onları urartu işğalçılarından azad etmək idi. Bununla belə kampaniyanın əsas məqsədi Urartu dövlətini məhv etmək və ya ən azı zəiflətmək və Mannanın Assuriyadan asılılığını artırmaq idi. Bu məqsədlərə nail olundu, assuriyalılar zəngin qənimətlə qayıtdılar, lakin manneallılara dağıntılar

qaldılar – viran qalmış torpaqlar, dağıdılmış qalalar və dağıdılmış yaşayış məntəqələri, külə dönmüş üzüm bağları və əkinçilik sahələri, o cümlədən xaraba qalmış suvarma kanalları.

Firudin Ağasıoğlu

III Bitik

AZƏRBAYCANDA
QURULAN QƏDİM
DÖVLƏTLƏR

Bakı – 2014

Barslar ölkəsi ilkin olaraq eləmlilərə aid idi və sonradan gələn irandilli arilər buranı öz tayfalarına çevirdilər və burada məskunlaşan irandilli tayfalar sonralar pars (fars) adı ilə tanındılar. Yuxarı Barslara gəlincə, o, barsillərin (barsil) – sonralar Azər / Xəzər tayfaları ilə birlikdə Dağıstanın şimalına köçmüş tayfaların vətəni olaraq qaldı. Barsillər kifayət qədər geniş yayılmış və məsələn, məşhur Mahmud Kaşqarının (Kaşqarının) atası Barsqandan (Barsqan) Kaşğara köçmüşdür.

II Sarqonun yürüş marşrutu haqqında ətraflı danışmadan, bölgənin etnoqrafiyasına və onun etnik xüsusiyyətlərinə dələlət edən bəzi yerləri qeyd edəcəyik. Belə ki, Sarqon Diala çayının yuxarı axınında bir yürüş zamanı. Beşbarmaq dağından çox da uzaq olmayan Bars (Barlar) və ya urartiyalıların Barşua adlandırdıqları bölgənin ərazisinə daxil olur. F.Ağasıoğlunun fikrincə, bölgələrdən ikisi belə bir ad daşıyır və onların adı qədim türk tayfası Bars (bar)a gedib çıxır. Aşağı

Böyük gürcü şairi Şota Rustaveli də “Pələng dərilı cəngavər” (“Bars dərilı bahadır”) şerində pələng (bəbir) dərisi altında, görünür, barsillərin adından irəli gələn reallıqları əks etdirir, Barsillərin adından qaynaqlanır və bu, o dövrün müəyyən ənənəsi idi ki, bəzi türk tayfalarının ge-yimləri onların adlarına əsas kimi xidmət edirdi, məsələn, tayfalar arasında qarapapaq, göydolaq, qaradonlu, şişpapaq və s.

Burada, Barsillər torpağında, Sarqon işğal olunmuş ölkənin müxtəlif yerlərindən gələn qurbanları qəbul edir və “təklif edənlərin hədiyyələri”nin siyahısında Sanqibut, Sibur, Bit-Saqbat, Saparda, Karzinu, Xarzianu etnonimlərinə rast gəlinir, hansılar ki, Zəngi (Sanqi), Saqa (Saq), Sabar, Subar (Sibur) və Xoruz (Karzi / Xarzi) tayfalarının adını göstərir. Buna F.Ağasioğlu diqqət çəkmişdir.

Assur mənbələrindən belə çıxır ki, **Subi (Subi) bölgəsindən sonra yürüşün marşrutu böyük Sangibutu / Sanqibutu (Sanqibut) bölgəsinə qədər uzanırdı.** Bu ərazi gölün şimalında yerləşirdi. Urmiya və onun qərb sahillərini və ya keçmiş Gilzan ərazisini qismən əhatə edirdi. Urmiya gölünün cənubundan xeyli uzaqda olduğu kimi burada da Zəngi / Sangi tayfaları (zəngi / sanqi) yaşayırdı. Bu ərazidə ən mühüm şəhər Ulhu (UlXu) şəhəri və cənubda yerləşən Təbriz şəhərinə qədər, həm də onların torpağı, Zəngi (Sanqi) ölkəsi idi. F.Ağasioğlunun qeyd etdiyi kimi, Təbriz-Axar (Təbriz-Əhər) arasında indi də Zəngibar / (Zəngibar) kəndi var. Təbriz bölgəsinin daha da cənubunda, dədəli tayfaları yerləşirdi.

Sarqonun salnamələrində onun müxtəlif coğrafi yerlərdə hərbi yürüşü ilə əlaqədar Subar tayfasının adının yəqin ki, variasiyaları kimi Subi, Suvbi, Sumbi kimi müəyyən dialektik fərqliliklərlə rastlaşılır, bu

müxtəlif tələffüzlərin mənası Sumbu (Suvbi) və Subi bölgələrinin "çay adamları" ("su adamı") anlayışına uyğundur, buradan irəli gəlir ki, **Zəngi tayfaları kimi Suvbi tayfaları da Mannanın müxtəlif sərhəd bölgələrində yaşamışlar.**

Aşşur ordusuna müqavimət göstərə bilməyən Urartu ordusu Qotur aşırımından Urartuya doğru geri çəkildi. Onları təqib edən Sarqon Sangibut bölgəsindəki Artsabiya dağının yamaclarında və ətəklərində bir çox yaşayış məntəqələrini və tikililəri dağıtdı. Salnamədəki həflərin heç də hamısı qorunub saxlanmayıb, bəzilərinin adları mətnə təhrif olunub. Lakin burada adı çəkilən **Araz, Armun, Eli-yad** toponimləri və iki yuxarı və aşağı **Kundur** türk onomastikası baxımından diqqətə layiqdir. Qeyd edək ki, Assuriyalılar Van gölüne gedən yolda Armarili bölgəsində Kundur (Xundur) adlı üçüncü şəhəri keçməli idilər. Onu da qeyd edək ki, bu gün Təbrizin həm cənubunda, həm də şimalında Kundur və Kundan toponimlərinə rast gəlinir.

Sangibutudan / Sanqibutudan sonra Sarqon yolu ilə gedən Urmiya və Van gölü arasındakı dağlarda yerləşən Urartunun əzəli ölkəsi olan Armarilli növbəti ölkə idi. Assuriyalılar Rusanın atasının şəhəri olan Arba şəhərini və bir sıra başqa şəhərləri ələ keçirdikdən sonra sonuncular yerlə yeksan edildi, və Sarqon, Argiştüna və Kallaniya şəhərlərinin ələ keçirildiyi Van gölünün cənub-şərqində, "təlatümlü dənizin sahilində yerləşən 30 şəhər" sayılan Ayada ölkəsinə girdi. Bundan sonra assuriyalılar Urartu torpaqlarının sərhədi olan Uaza ölkəsindəki Uaiais (Uaiais) qalasına gəldilər. Sarqon-Xubuşki, İanzu marşrutu boyunca olan ölkənin kralı – assurlara müqavimət göstərmədən, Sarqona qiymətli hədiyyələr – atlar, iri və xır-

dabuynuzlu mal-qara və s. gətirdi. Lakin Musasir padşahı Urzana assur dilində – “İlan yuvası”, (bu şəhərin Urartu adı Haldi – “Tanrı Haldi şəhəri” idi) vergi gətirməmiş və Assur çarı salamlamaq üçün qarşılammamışdır. Sarqon ordunun əsas hissəsini Assuriyaya buraxdı və özü də min əsgərlə çətin keçilən keçidlərdən Mutsatsir şəhərinə yaxınlaşdı. Urzana ailəsini şəhərdə qoyub dağlara qaçdı. Assuriyalılar Urzananın arvadı, oğulları və qızları da daxil olmaqla 6 mindən çox insanı əsir götürdülər. Urartuda ehtiram edilən Xaldi tanrısının məbədi talan edildi, qənimət məbəddə saxlanılan külli miqdarda qızıl, gümüş və qiymətli daşlar idi, çox güman ki, məbəd təqdim edilən bəxşişləri əsirgəməyən Urartu çarlarının xəzinəsi üçün ehtiyat anbar idi. Baş verənlər Urartu üçün o qədər faciəli oldu ki, Urartu kralı intihar etdi.

Urartulardan azad edilən torpaqlar Təbrizdən başlayaraq, Qotur aşırımına qədər Manna torpaqlarına daxil oldu, yəni Sarqonun yürüşü nəticəsində Mannanın ərazisi genişləndi.

Urartu-assur söz sonluqlarından imtina etsək, toponimlərin çoxu protoazəri söz formalarına tərtib edilməsinə bənzəyir, məsələn Araz teonimi və **armun, eli-yad, surçi, surçi-aldı** sözləri kimi. Xundur (Kundur) toponiminə də rast gəlirik. Belə ki, Sangibutuda Arzabiya dağı yaxınlığında – Xundur-eli qalası (Yuxarı-Kundur) və Xundur-Saplu (Aşağı-Kundur) yaşayış məntəqələridir. Eyni şəkildə Bit-Kapsi ərazisində eyniadlı Xərkari-Xundur qalası var idi, baxmayaraq ki, Bisütun yazısında məlum olduğu kimi, ərazinin adı Kundur, azərbaycan torpaqlarının cənub-qərbi ilə bağlıdır.

Hazırda F.Ağasioğlunun yazdığı kimi, Kundur adı bu gün də qorunub saxlanılmışdır: onlardan biri Mərənd-

Təbriz yolunda, digəri isə Təbrizin cənub-şərqindədir və iranistlərin Kundur termininin mənşəyini qədim İran adı ilə bağlamaq cəhdlərinə baxmayaraq, xatırlamaq lazımdır ki, Əfrasiyabın silahdaşının adı Kundur idi və o, fars yox, turanlı idi. Upa, Bərdə, Qafan, Zəngi, Qızıl, Ənzəli kimi bir sıra assur mənbələrindən götürülmüş bir sıra toponimlər miqrasiya ilə əlaqədar Sarqon yürüşünün marşrutu boyunca dəyişsə də, bununla belə, Kollar dağı, İridağ kimi dağ adları günümüzə qədər gəlib çatmışdır. F.Ağasıoğlunun qeyd etdiyi kimi, assur mənbəsi subar, subvi, karali bəbir, qaban, xoruz, qızıl, dəli, saqa, bardı, zəngi kimi onlarla türk etnoniminin eyniləşdirilməsinə dəlalət edir. Mənbə göstərir ki, zəngə tayfaları Urmu gölünün (Urmu) cənubunda və şimalında iki ayrı ərazidə, Bars və Subar (suvri, sibur) (bar) və subar (suvri, sibur) tayfaları isə müxtəlif ərazilərdə yaşayırlar. Böyük (böyük), yanzu (yanzu), toyqu (toyqu), baştoyqu (baştoyqu) kimi titul bildirən sözlər və bi (bi) (cins), urug (tayfa) kimi etnonimlərlə əlaqəli sözlər diqqətəlayiqdir. Belə ki, Mərkəzi Azərbaycanı bürüyən bu yürüş zamanı assurlular əsasən adları türkçə izah oluna bilən tayfalarla, bir sıra bölgələrdə və türk adlı yaşayış məntəqələrində rastlaşmışlar. Urmu hövzəsi bölgələrinin etnik demoqrafik xüsusiyyətlərini açıq şəkildə ortaya qoyan belə sənədlər o dövrdəki real vəziyyəti əks etdirir. F.Ağasıoğlu araşdırmasında bu qənaətə gəlir.

Salnamələrdə Arman toponiminin olması çox mühümdür. Bu toponim e.ə. XIV əsrə aid salnamələrdə Adadnerari I-də, qeyd edilmişdir, və bu toponimlərdən biri Uqarsallı rayonunda, qollardan birinin Dəclə çayına qovuşduğu yerdə dağ kimi, ikincisi isə Turna çayının yuxarı axarında şəhər kimi qeyd edilmişdir. Sarqon yürüşünün

ərazisinə gəlincə, onlar I Sanqibut bölgəsinə, daha sonra isə Armun adı ilə II Sanqibut bölgəsinə düşürlər.

Bir sıra araşdırmalarımızda göstərir ki, Arman termininin hay-armenlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Deməli, Arman toponiminin prototürk Zənqi / Sanqi tayfasının ərazisində tapılması təsadüfi deyil.

Aşağıda təqdim olunan mülahizələri aydın şəkildə nümayiş etdirən Sarqonun hərbi yürüşünün sxematik xəritəsi (mənbə: F.Aqassioğlu, “9 bitik”) verilmişdir.

Mənbə: F.Ağasioğlu, “9 bitik”

Yuxarıdakıları ümumiləşdirək.

Sangibutu / Sanqibutu qədim zamanlardan qutilərin və lullubilərin yaşadığı ərazidir. Mənbələrdən məlumdur ki, lullubi tayfalarının dili elamların dili ilə bağlıdır. Bir sıra əsərlərdə (K.İmanov, “Qafqaz Albaniyası və Kiçik Asiya-nın Xatları”; K.İmanov, “Qafqaz Albaniyası və tarixi-coğ-رافي aspektdə genetik analiz” və s.) qeyd etdiyimiz kimi, qədim Elam (Suziana) Turanlılar olan Xatlar (proto-hetitlər) tərəfindən fəth edildi. Umman-Manda bu qəbilələri, həmçinin digər adı Saki olan gimirra və işkuza tayfalarını əhatə edirdi. Manna öz adının lullubi-kuti tayfalarından birindən aldığı məlumdur. Sangibutu / Sanqibutu adına gəlincə, bu, **həmin torpaqlarda yaşamış Hurrit tayfasının Sangibutu / Sanqibutu adı ilə bağlıdır.**

Elam dilindən istifadə edilən izahlara əsaslanaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Midiya toponimik adlarında sonradan rast gəlinən “pata”, “bate”, “biti”, “buta”, “bat” sözləri İ.Əliyev “Azərbaycanın qədim tarixinin oçerkləri” (“Midiya – Azərbaycan ərazisindəki ən qədim dövlətdir”) əsərində görünür, mənə və səs baxımından elam bate (pate) və batiaya (patia) – “ölkə” və ya “region”a uyğun gəlir. Belə adlar Aradpata, Kilambate, Karsibuta, Kitpat, Bat-Sangibuti, Saqbitu və başqalarıdır.

Beləliklə, Sanqibuti "Sanqa ölkəsi (bölgəsi)" mənasını verə bilər.

Bununla yanaşı, yadda saxlamaq lazımdır ki, “iyə” (azərbaycan dilində yiyə) “bir şeyin sahibi” (sahib), “qoruyan” (qoruyucu) və ya nəyinsə qoruyucusu, eləcə də bir şeyin “qoruyucu ruhu” mənalarını daşıyır.

Bəzi türk dillərində zəngi sözünün ilkin mənası qorunub saxlanılmışdır, xüsusən qırğız və qazaxlar, tatarlar, başqırdlar və başqalarında. Əksər türk maldarları arasın-

da mal-qaranın (mal) qoruyucu ruhu (qoruyucu, gözətçi) mənasını verir (mal-qaranı himayə edən ruh). Təbiidir ki, etnonim qanunlarına uyğun olaraq bəzi prototürk çobanlarının etnonimlərində Sangi-heyvan sərvətinin qoruyucusu adının olmasıdır.

Hələ elam yazılarında Sangi-par (Sanqi-bar) ifadəsinə rast gəlirik, həm də müasir Maki şəhərinin yerləşdiyi Sangibut bölgəsində Zəngimar adını qoruyub saxlayan çay axır, Təbrizlə Əhər (Əhər) arasında isə Zəngibar adı qorunub saxlanılmışdır.

F.Ağasıoğlunun qeyd etdiyi kimi, **“qəyyum-mühafizəçi Zənginin himayəsinə can atan protoazərlərin maldar tayfalarının ümumi adı təbii olaraq “Zəngi-boyu” idi. Bu isə tam aydındır ki, “Zəngi-boyu” məfhumunun mənası türk-bud(un) qədim etnolinqvistik modelə tam uyğun olaraq Sangi-but kimi görünəcəkdir.**

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Sangi-but / Sanqi-but həm də qədim tayfanın adını əks etdirir.

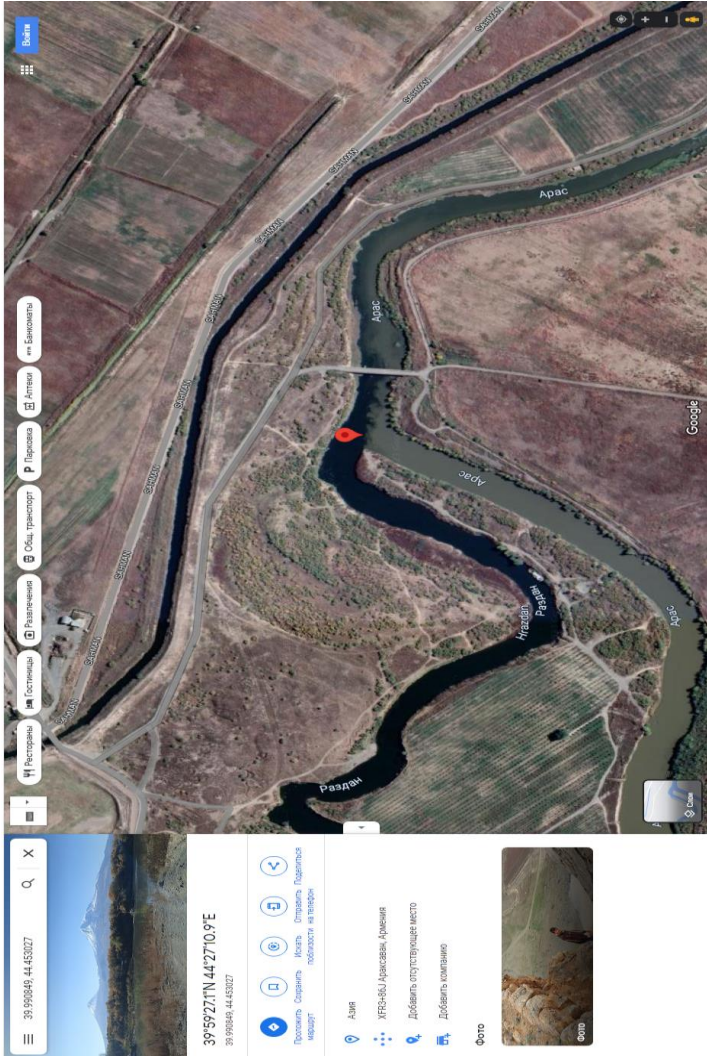
Yuxarıda İ.M.Dyakovun və F.Ağasıoğlunun iki xəritəsi verilmişdir.

Xəritələrə əsaslanaraq vurğulamaq lazımdır ki, **Sangibutu / Sanqibutu gələcək Atropatena – Azərbaycanın şimal ətrafıdır.**

Coğrafiyaya qayıdaraq, fikrimizcə, mühüm bir faktı qeyd edək.

Coğrafiyaya qayıdaraq, fikrimizcə, vacib bir faktı qeyd edək. Xəritədə aydın görünür ki, Sangibutudan / Sanqibutudan bir qədər aralıda Zəngi çayı (hay ermənilər tərəfindən Razdan adlandırılmış) Urartuya, indi isə İran Azərbaycanına, Azərbaycan Respublikasına və Ermənistan Respublikasına aid edilmiş ərazidə Araz çayına tökülür.

Bundan çıxış edərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, tərkibində **“Zəngi”** komponentini ehtiva edən **“Zəngəzur”** termini təxminən 3,5 min il əvvəl qədim Sangibutu / Sanqibutu bölgəsində yaşamış prototürk **“Sangi”** tayfasının adı əsasında yaranmışdır.

Zəngi çayının Araz çayına töküldüyü yer.

Mənbə: *Google Map*

Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyində
hazırlanmışdır.